

II. INTERNATIONAL HAZAR SCIENTIFIC
RESEARCHES CONFERENCE

April 10 - 12, 2021

Baku, Azerbaijan, Khazar University

FULL TEXTS BOOK
(Volume 2)

EDITORS:

Assoc. Prof. Dr. Irade HALILOVA

Alina AMANZHLOVA

ISBN: 978-605-74616-3-6

II. INTERNATIONAL HAZAR SCIENTIFIC RESEARCHES CONFERENCE

April 10 - 12, 2021
Baku, Azerbaijan
Khazar University

FULL TEXTS BOOK (Volume 2)

Edited by
Assoc. Prof. Dr. Irade HALILOVA
Alina AMANZHLOVA

All rights of this book belong to IKSAD GLOBAL.
Without permission can't be duplicate or copied. Authors of
chapters are responsible both ethically and juridically.

Issued: 20.04.2021

ISBN: 978-605-74616-3-6

CONFERENCE ID

INTERNATIONAL HAZAR SCIENTIFIC RESEARCHES CONFERENCE - II

ORGANIZATORS

IKSAD and Hazar University

DATE-PLACE

April 10 - 12, 2021

Baku, Azerbaijan, Khazar University

EDITORS

Assoc. Prof. Dr. Irade HALILOVA

Alina AMANZHLOVA

EVALUATION PROCESS

All applications have undergone a double-blind peer review process

TOTAL NUMBER OF PAPERS: 289

THE NUMBER OF PAPERS FROM TURKEY: 141

OTHER COUNTRIES: 148

PARTICIPANT COUNTRIES (32):

Turkey, Azerbaijan, Morocco, Pakistan, Nigeria, Algeria, India, Poland, Bangladesh, China, United Kingdom, Australia, Greece, Malaysia, Indonesia, Sweden, Iran, Slovakia, New Zealand, Ethiopia, Ukraine, Mexico, Hungary, United Arab Emirates, South Korea, Iraq, Oman, Colombia, Egypt, Germany, Senegal, Romania

10.04.2021

SESSION-2 HALL-1

Turkey Time Azerbaijan Time (+1)

13:00-15:30

14:00-16:30

Moderator: Prof. Dr. Abdulhamit SİNANOĞLU

TITLE	AUTHOR(S)	AFFILIATION
CHALLENGES REGARDING THE EXPRESSIONS OF TURKISH CAUSATIVE VOICE VERBS IN TEACHING RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE	Assoc. Prof. Dr. Leyla Çiğdem DALKILIÇ	Ankara University
PROJECT BASED LANGUAGE LEARNING: A BOON TO THE ONLINE MODE OF EDUCATION	Dr. Akkara Sherine	HOD Languages and Rankings, Hindustan Institute of Technology and Science, Padur
	Supriya Mariam Joseph	English Department, Hindustan Institute of Technology and Science, Padur
	Stanislaus Ayyadurai	English Department, Hindustan Institute of Technology and Science, Padur
THEOLOGICAL FUNDAMENTALS OF GUIDANCE AND HERESY IN THE CONTEXT OF HUMAN FREEDOM IN ISLAMIC THEOLOGY	Assoc. Prof. Dr. Recep Önal	Giresun University
SEMANTIC ANALYZES FROM IMAM BIRGIVİ'S THOUGHT SYSTEM: EXAMPLE OF CONCEPTS OF 'FAITH, BLASPHEMY, BID'AH AND TAKFİR'	Assoc. Prof. Dr. Recep Önal	Giresun University
THE GERMAN ROMANTIC PERIOD UNDERSTANDING BASED ON THE EXAMPLE OF "THE LIFE OF A MISCHIEVOUS"	Lec. Dr. Coşkun DOĞAN	Trakya University
UNDERSTANDING OF GERMAN CLASSICAL LITERATURE AND JOHANN WOLFGANG VON GOETHE	Lec. Dr. Coşkun DOĞAN	Trakya University
SIMPLE SENTENCES SET UP WITH GERUNDIAL	Assist. Prof. Dr. Melike Somuncu	Siirt University
THE FEAST OF GENRES: HETEROGLOSSIA IN THE NOVEL 'THE PERFECT TREATMENT TO CURE YOUR LONELINESS	Lec. Dr. Zehra ERGEÇ	Kilis 7 Aralık University
REVIEW OF SOPHIST-PHILOSOPHER DEFINITIONS IN PLATO'S SOPHIST DIALOGUE AND THE RELATIONSHIP OF THE PHILOSOPHER WITH THE TRUTH	Meliha Selin DÜRMÜŞ	Kocaeli University
İSLAM'DA İMAN VE AKAİD FARKLİLİĞİ VE AKAİDİN İMANLAŞTIRILMASI TARTIŞMALARI	Prof. Dr. Abdulhamit SİNANOĞLU	Kahramanmaraş Sütçüimam University
ABOUT THE FIRST MEDIEVAL CITIES OF MUGAN PROVINCE AND HAMASHARA	Alasgar Agakhasan oglu Mirzazada	Lənkəran Dövlət Universitetinin doktorantı

CONTENT

CONFERENCE ID	I
SCIENTIFIC COMMITTEE	II
PHOTO GALLERY	III
CONFERENCE PROGRAM	IV
CONTENT	V
FULL TEXTS	VI

FULL TEXTS

TITLE	AUTHOR(S)	PAGE
TAX CONTROL SYSTEM	Xetai Salmanov	1
OUR VACUUM ASSISTED CLOSURE THERAPY CASE RESULTS	Zafer Cengiz ER	8
	Sameh ALAGHA	
CALCULATING THE DETERMINANT OF VIETA MATRIX	Ufuk Kaya	13
	Fatma Nur Kaya Sağlam	
PROFESSIONAL RISKS IN THE FIREFIGHTERS ACTIVITY: A SUPPORT TOOL FOR ON-SCENE COMMANDERS IN STRUCTURAL INTERVENTIONS	Pedro Miguel Sousa Barahona	24
	Ana Filomena de Figueiredo Dias	
	Carla Maria Lopes da Silva Afonso dos Santos	
THEOLOGICAL FUNDAMENTALS OF GUIDANCE AND HERESY IN THE CONTEXT OF HUMAN FREEDOM IN ISLAMIC THEOLOGY	Recep Önal	36
THE IMPLEMENTATION OF TECHNICAL ANALYSIS TO FORECAST STOCKS PRICE IN EMERGING MARKET	Josep GINTING	67
	Foloren GASELA	
INVESTIGATION OF URBAN SPATIAL SEGREGATION AND SYRIANS AS OTHER IN URBAN AREA: ISTANBUL CASE	Şafak ÇÖZE	78
	Hülya BERKMEN	
THE ANALYSIS OF HIDDEN FACTORS OF ARCHITECTURAL BARRIERS IN SIEWIERZ MUNICIPIAL OFFICE FROM DISABLE PERSON POINT OF VIEW AS IMPORTANT FACTOR OF SUSTAINABLE ARCHITECTURE	Radosław Wolniak	93
EXERGETIC ANALYSIS OF MICROCHANNEL WITH SINUSOIDAL CORRUGATIONS	Krishan Kumara	102
	Rajan Kumara	
	Rabinder Singh Bharj	
THE RELATIONSHIP BETWEEN HIGH SCHOOL STUDENTS' PURPOSE OF USING SOCIAL MEDIA AND LEVEL OF LONELINESS	Lütfiye Timur	113
	Melike Soydan	
	Selin Aycan Sezer	

İSLAM TEOLOJİSİNDE İNSAN ÖZGÜRLÜĞÜ BAĞLAMINDA HİDÂYET VE DALÂLETİN TEOLOJİK TEMELLERİ

THEOLOGICAL FUNDAMENTALS OF GUIDANCE AND HERESY IN THE CONTEXT OF HUMAN FREEDOM IN ISLAMIC THEOLOGY

Doç. Dr. Recep Önal

Giresun Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi

ORCID NO: 0000-0002-2571-9949

ÖZET

İslam düşünce tarihinde hidâyet ve dalâlet meselesi kalam literatüründe kulların fiilleri ile “kaza, kader, özgür irade” gibi başlıklar altında ele alınmıştır. İslâm âlimleri hidâyet ve dalâlet’in ilâhî kaynaklı olduğunu temel bir prensip olarak kabul etmekle birlikte söz konusu iki kavramın tanımı ve mahiyeti konusunda farklı görüşler benimsemişlerdir. Bunun temel sebeplerinden biri konuyla ilgili ilk bakışta çelişkili gibi görünen farklı ayetlerin yer almasıdır. Sözgelimi bazı ayetlerde “Allah dilediğini hidayete erdirir, dilediğini saptırır” (İbrahim 14/4); “Allah kimi saptırır ise artık onun için bir yol gösteren yoktur” (Araf 7/186); “...Şüphesiz Allah, saptıracağı kimseyi hidayete erdirmez...” (Nahl 16/37) buyurularak hidâyet ve dalâlet’in Allah’ın elinde olduğu, bu konuda insanın bir katkısının olmadığı bildirilirken; diğer bazı ayetlerde ise “Sana gelen kötülük kendindedir...” (Nisâ 4/79); “Kim doğru yolu bulmuşsa, ancak kendisi için bulmuştur; kim de sapmışsa kendi aleyhine sapmıştır.” (İsrâ 17/15); “O (Kur’an), herkes için, sizden doğru yolda gitmek isteyenler için bir öğüttür.” (Tekvîr 81/27-28) buyurularak hidâyet ve dalâleti seçmenin insan elinde olduğu ifade edilmektedir. Bu konuda iki farklı ayet grubunun yer alması doğal olarak farklı görüşlerin ileri sürülmesine neden olmuştur. Bu çalışmada bu teorik zemin esas alınarak Ehl-i Sünnet, Mu‘tezile ve Şîa gibi kalam ekollerinin konuya dair temel yaklaşımları kıyaslamalı bir metod kullanılarak tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kader, İrade, Hidâyet, Dalâlet, Ehl-i Sünnet, Mu‘tezile

ABSTRACT

In the history of Islamic thought, the issue of guidance (hidâyet) and heresy has been dealt with under the titles of “qada, fate, free will” in the literature of kalam. Although Islamic scholars accept the divine origin of guidance and heresy as a basic principle, they have different views on the definition and nature of the two concepts in question. One of the main reasons for this is that there are different verses on the subject that seem contradictory at first glance. For instance, the verses such as “So Allah leads astray those whom He pleases and guides whom He pleases” (Ibrahim 14/4); “To such as Allah rejects from His guidance, there can be no guide” (The Elevated Place 7/186); “...yet surely Allah does not guide him who leads astray...” (The Bee 16/37) state that guidance and heresy are in the hands of Allah and that humans have nothing to do with this issue. However, some other verses such as “...and whatever misfortune befalls you, it is from yourself...” (Women 4/79); “Whoever goes aright, for his own soul does he go aright; and whoever goes astray, to its detriment only does he go

astray...” (The Israelites 17/15); “It is naught but a reminder for the nations, For him among you who pleases to go straight” (The Covering Up 81/27-28) state that it is up to humans to choose guidance and heresy. The presence of two different verse groups on this subject naturally caused different views to be put forward. In this study, based on this theoretical basis, the basic approaches of kalam schools such as Ahl al-Sunna, Mu‘tazila and Shī‘a on the subject were tried to be determined using a comparative method.

Keywords: Fate, Free Wills, Guidance, Heresy, Ahl al-Sunna, Mu‘tazila

GİRİŞ

Kelam geleneğinde insan fiilleri (efâl-i ibâd) bağlamında ele alınan hidâyet ve dalâlet konusu, Allah’ın meşîet (dileme) ve iradesinin hayır, şer, mâsiyet ve şerre taalluk edip etmediği ekseninde ele alınıp tartışılmış, bu tartışmanın nirengi noktasını ise şer olanların Allah’a nispet edilmesinin uygun olup olmadığı meselesi oluşturmuştur. Konuya dair mezheplerin görüşlerine geçmeden önce kavramsal çerçeve bağlamında her iki kavramın lügat ve ıstılâhî anlamları üzerinde durmanın faydalı olacağı kanaatindeyim.

Hidâyet terimi, Arapça “h-d-y” kökünden türemiş bir mastar olup sözlükte “doğru yolu ve gerçeği bulupaçıklamak, tarif etmek, göstermek, doğru yola girmek, sevk etmek” gibi manalara gelmektedir (Râğıb el-İsfahânî, 2002: “hdy” mad.; İbn Manzûr, ts.: “h-d-y” mad.; Cevherî, 2007: “h-d-y” mad.). Ayrıca “istenilen şeye ulaşmak için lütüfla yol göstermek, istenilene ulaştırılan yola girmek” gibi anlamları da kapsar (Tahânevî, 1996: “h-d-y” mad.; Zebîdî, 2001: “h-d-y-“ mad.; Cürcânî, 2003: “h-d-y” mad.).

İstılâhî anlamı ise, “Allahın hem kullarına doğru yolu göstermesi ve açıklaması hem de onların özgür iradesiyle yaptıkları seçime göre hidayet bulmaları ve doğru yola girme fiillerini yaratması” demektir (Kılavuz, 2015: 185).

“H-d-y” kökünden türeyen pek çok kelime vardır. Hidâyet kavramının daha iyi anlaşılması için bunlardan bir kaçına burada yer vermek istiyoruz. Hidâyet ile aynı kökten türetilen hüdâ kelimesi, mücerret anlamda bir rehberliği ifade ettiği gibi, çölde yol gösterme anlamına da gelir. Ayrıca bir kimseye “hak ve doğru yolu göstermek, onu doğru yola iletmek, gerçeğe ulaştırmak” anlamlarında da kullanılır. Bunlara ek olarak Allah’ın ayetlerini bildiren delil ve doğru yolu gösteren belge anlamını da içeren hüdâ hem hidâyet hem de ihtidâ manalarını da kapsar. Kur’an-ı Kerim’de de hüdâ ve hidâyet doğru yola ulaşmak ve İslam’ı kabul etmek manasında eş anlamlı olarak kullanılmıştır (Bakara 2/2, 5, 38; En’âm 6/35; Nahl 16/37). Bununla birlikte hüdâ terimi hidâyetten farklı olarak bizzat Allah’ın kontrol ettiği ve verdiği işler anlamında sadece O’na izafetle kullanılmaktadır (İsfahânî, 2002: “h-d-y” mad.; Fîruzâbâdî, 2007: “h-d-y” mad.).

Hüdâ kelimesinin sıfatı olan hâdî ise sözlükte “doğru yolu gösteren, hidâyete ulaştırılan, delil, rehber, mürşid” gibi anlamlara gelir. Cahiliyye devrinde çöldeki yolları iyi bilen ve insanlara yol gösterip varacakları yerlere selâmetle götüren, kılavuzluk eden kimse için hâdî, yol gösterme işi için de hüdâ kullanılmaktadır (Izutsu, ts.: 183). İstılâhta ise, “Rububiyetini kabul etmeye götüren yolu kullarına tarif eden ya da kullarının kendi rububiyetini ikrar etmelerinin

sağlayacak yolu onlara gösteren” anlamına gelmektedir. Hâdî sıfatı Kur’an’da gerçek anlamda hidâyet edici ve doğru yolu göstericinin Allah olduğu ifade edilerek O’nun isimlerinden biri olarak zikredilmek suretiyle (Furkân 25/31) dinî bir anlam kazanmıştır (Zebîdî, 2001: “h-d-y-“ mad.; Izutsu, ts.: 183; Arpakuş, ts.: 16).

Hidâyet ile aynı kökten türetilmiş olan ihtidâ kavramı ise “insanın seçme özgürlüğünü kullanarak yaptığı inceleme ve araştırma sonucunda doğru yolu bulmak, istemek, birisinin dalâlet ve irşadını kabul ederek doğru yola girmek, hidayete ulaştırmak ve doğru yolu göstermek” demektir. Bu kavram günümüzde daha çok İslam dışı din ve inanca mensup olanların İslâm’ı kabul edip Müslüman olmaları anlamında kullanılmaktadır. Din değiştiren bu kimselere “ihtida eden, hidâyet bulan, İslâm’ı kabul eden” anlamında muhtedî denmektedir (İsfahânî, 2002: “h-d-y” mad.; Fîruzâbâdî, 2007: “h-d-y” mad.).

Diğer taraftan bir husus da belirtmekte fayda vardır. Hidâyet’in kaynaklardaki kullanımına genel olarak bakıldığında kelime çoğunlukla “doğru yolu göstermek” şeklinde olumlu anlamda kullanılmıştır. Fakat anlatımı kuvvetlendirmek ve daha dikkat çekici hale getirmek için Sâffat 37/23, Hac 22/4 ve en-Neml: 27/23 gibi bazı ayetlerde “*Eğri yola ve şerre kılavuzluk etmek*” şeklinde olumsuz anlamda da kullanılmıştır. Her ne kadar böyle bir kullanım söz konusu olsa da hidâyet hayra yönelik olmalı ve gayesinde hayır bulunan rehberliği ifade etmelidir. Yoksa hırsıza yol göstermeye, rehberlik etmeye hidâyet denilmez. Çünkü söz konusu ayetlerde olduğu gibi hidâyetin şerde kullanışı alay (istihza) ve taşlama gibi bir nükteye atfen mecaz anlamında kullanılmıştır. Şu halde hidâyet, bir isteğe mutlak anlamda rehberlik etmek değil, irşad gibi gayesinde hayır, niteliğinde lütuf ve delâlet bulunan bir rehberliktir (İsfahânî, 2002: “h-d-y” mad.; Yüksel, 1986: 88; Ceyhan, 2013: 8.).

Hidâyetin zıddı olan dalâlet terimi, Arapça “d-l-l” kökünden mastar olup sözlükte “kasten veya yanılarak az veya çok doğru yoldan sapmak, uzaklaşmak, yolunu şaşırarak, bocalamak, karanlıkta kalmak, istenilene ulaştıran yoldan mahrum olmak veya maksada ulaştıran yolu bulamamak, istenilene ulaştırmayan yolu tercih etmek”, anlamlarına gelir. Bunlara ek olarak “bir şeyin gizlenmesi, görünmemesi, bir şeyin yerini bulamamak, bir şeyi kaybetmek, unutmak, hata yapmak, kaybolmak, evi veya yurdu bulamamak, batıl olmak, ulaşılmak istenene ulaştıracak şeyi kaybetmek” gibi anlamları da içerir. Dalâlete düşürme, doğru yoldan çıkarma, saptırma, baştan çıkarma, ayartmaya “idlâl-tadlîl; doğru yoldan çıkaran veya uzaklaştıran her şeye “dalâl”; yoldan çıkan, yolunu kaybetmiş kişiye de “dâll” denmektedir (İbn Manzûr, ts.: “d-l-l” mad.; İsfahânî, 2002: “d-l-l” mad.; Cevherî, 2007: “d-l-l” mad.; Cürçânî, 2003: “d-l-l” mad.).

İstılahta ise “haktan yüz çevirip batıla yönelme, ilahi buyruklara aykırı davranma, Allahın gösterdiği hak yolun dışına çıkma ve sapkın inançlara sahip olma”yı ifade eder. Bu bakımdan dinî literatürde dalâlet, daha ziyade dinde sapıklığı ya da hak yolu terk etme, Allah’ın dininden, yani İslam dininden sapmak, ondan ayrıлып dönmek anlamında kullanılmaktadır. Bu nedenle Allah’a götürecekt hücceti kaybedene ya da Allah’ı unutan ve O’na götürecekt yoldan sapan azgın ve sapık kişiye “dâll” ismi verilmektedir (Topaloğlu ve Çelebi, 2010: 66; Kılavuz, 2015: 185).

ARAŞTIRMA VE BULGULAR**1. KUR’AN TERMİNOLOJİSİNDE HİDÂYET VE DALÂLET****1.1. Hidâyet’in Anlam ve Muhtevası**

Hidâyet ve dalâlet kelimeleri Kur’an’da çoğu zaman bir arada birbirine zıt kavramlar olarak kullanılmışlardır. Nitekim “*Kim doğru yolu bulmuşsa, ancak kendisi için bulmuştur; kim de sapmışsa kendi aleyhine sapmıştır. Hiçbir günahkâr, başka bir günahkârın yükünü yüklenmez. Biz, bir peygamber göndermedikçe azap edici değiliz.*” (İsrâ 17/15) ayetinde¹ dalâlet, hidayetın zıddı olarak kullanılmıştır.

Hidâyet kavramı, Kur’an’da geçmez. Fakat bu kavramın kökünü teşkil eden “h-d-y” fiilinden türetilen hüdâ, hadî, mühtedî vb. kelimeler 300’den fazla yerde geçmekte ve oldukça geniş bir anlam yelpazesinde kullanılmaktadır (Abdulbâkî, 1990:731-736.). Bu nedenle hidâyet kelimesinin anlamını doğru tespit edebilmek için söz konusu kavramların Kur’an’daki anlamlarının ve bu kelimelerin geçtiği ayetleri anlam benzerliğine göre gruplandırarak ele alınıp incelenmesinde fayda vardır.

Kur’an’da hidâyetkelimesi yerine hüdâ tabiri kullanılmaktadır. Büyük çoğunluğu Allah’a izafe edilerek kullanılan bu terimle daha çok “Allah’ın kullarına rubibiyyetini ikrar etmeleri için kendini bilmenin yolunu göstermesi ve tarif etmesi, yola iletmesi, her yarattığı varlığın devamı ve bekası için gerekli şeye iletmesi” gibi anlamlar kastedilmektedir (İsfahânî, 2002: “h-d-y” mad.; Aköz, 2000: 75).

Kur’an’da hidâyetin yerine kullanılan hüdâ kelimesi, yukarıda zikredilen anlamların dışında başka anlamlarda da kullanılmaktadır. Bunlardan bazılarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

- a. Sebât: el-Fâtiha 1/6.
- b. Beyân (doğru yolu açıklamak): Bakara 2/5; Mülk 67/22.
- c. Tevbe etmek: A’râf 7/156.
- d. Dîn: Âl-i İmrân 3/73.
- e. İmân: Kehf 18/13; Meryem 19/76; Muhammed 47/17; Sebe 34/32.
- f. Yol İşaretleri: En’âm 6/97; en-Nahl: 16/16.
- g. Sünnet: Zuhrûf 43/22; En’âm 6/90.
- h. Davetçi: Ra’d 13/7; İbrahim 21/73; Necm 53/23.
- i. Duâ etmek: er-Ra’d: 13/7.
- j. Doğru yola ulaştırmak (İrşad): Kasas 28/22; Nâziât 79/18-19.
- k. Allah’ın takdirine rıza gösterip O’na teslim olmak (İstirca’): Bakara 2/157
- l. Kitap indirmek ve peygamber göndermek: Bakara 2/38, 159; Tâha 20/123.
- m. Allah’ın yolu, İslam dini: Bakara 2/120; Al-i İmrân 3/73; Hac 22/67.
- n. Tevhid: Kasas 28/57.

¹ Ayrıca bkz. Yûnus, 10/25, 35, 108; A’râf 7/178; Fâtır 35/8; Zümer 39/41.

- o. Kur'an ve Tevrat: Bakara 2/159; Mü'min 40/53.
- p. Hücet: Bakara 2/258.
- q. İlham: Tahâ 20/50.²

Kur'an'da zikredilen hâdî tabiri ise Kur'ân terminolojisinde hayati bir önem taşır ve gerçek anlamda “doğru yolu gösterici ve hidayet edici” olarak Allah'ın bir sıfatı olarak zikredilir (İbn Manzûr, ts.: “h-d-y” mad.; Abdalbâkî, 1990: 73). Başka bir ifadeyle Kur'an'da hâdî, bizzat Allah'tır. Öyle bir kılavuz ki asla sapmaz, yolu kaybetmez. Bundan dolayı da tam güvenilir kılavuz sadece Allah'tır (Izutsu, ts.: 184).

Kuran-ı Kerim'de geçen ihtidâ kavramı ise insanın seçme özgürlüğünü kullanarak iman etmesi, hidâyet üzere olması, doğru yola girmesi ve hidâyeti istemesi, Allah'ın rehberliğini kabul etmesi, araştırarak doğru yolu arayıp bulması” anlamlarında (Bakara 2/137, 150) kullanılmıştır. Hidâyete eren ve İslam dinini kabul eden kimse de “mühtedi” olarak (Bakara 2/157) nitelendirilmiştir (İsfahânî, 2002: “h-d-y” mad.; Izutsu, 2003: 215).

1.2. Hidâyetin Çeşitleri

Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılıyor ki hidâyet terimi ve türevleri Kur'an'da tek bir kalıpta kullanılmamıştır. Aksine bir yönelimin, yönlendirmenin, sevk etmenin, kılavuzluk ve rehberlik yapmanın ifadesi olarak farklı kalıplarda ve bağlamlarda (Nisâ 4/175; Yûnus 10/9; Tâ-hâ 20/82; İsrâ 17/15; Secde 32/13; En'âm 6/125; Mâide 5/68) kullanılmıştır (Namlı, 2001: 220). Bu bakımdan Kur'an'da Allah'ın insana yönelik hidayetinin kullanılış boyutları, hususiyetleri ve neveleri itibariyle sayılamayacak kadar çok olduğu söylenebilir. Bu nedenle İslam âlimleri Kur'an'ın temel kavramlardan biri olan hidâyet üzerinde genişçe durmuşlar ve onun Kur'an bünyesinde farklı anlamlar çağrıştırdığını ifade etmişler ve hidâyetin anlamına dair birbirinden farklı çeşitli sınıflandırmalar yapmışlardır (Aköz, 2000: 73).

Bunlar arasında genel kabul görmüş olanı ise Râgıb el-İsfahânî'ye ait görüştür. Biz de onun bu görüşünü esas alarak Allah'ın hidâyetini dört kısımda incelemeyi uygun gördük.

1.2.1. Allah'ın her varlığa verdiği kabiliyet ve içgüdü anlamında genel hidâyet

Hidâyetin bu türü, Allah'ın insanlara ilk hidâyeti olup, onlara akıl, zekâ ve zarurî bilgilerin yanı sıra ruhsal veya bedensel kuvvet vererek onları doğruyu ve güzeli bulma gücüne ulaştırmasıdır. Fakat burada yükümlü olan herkes, hidâyetten kendi kabiliyeti, gücü ve imkânı oranında istifade eder (İsfahânî, 2002: “h-d-y” mad.).

Sözgelimi “*O da: Bizim Rabbimiz, her şeye hilkatini (varlık ve özelliğini) veren, sonra da doğru yolu gösterendir, dedi.*” (Tâ-hâ 20/50); “*Biz ona yolu gösterdik: ya şükredici veya nankör olur.*” (İnsan 76/3), “*...O yarattı ve düzene koydu ve takdir edip, yola koydu.*” (A'lâ-3) âyetlerinde Allah'ın hidâyet etmesi, her canlıyı, yaratılış yarasına uygun şeyler yapmağa sürmesi, yaşaması için gerekli davranışlara yönlendirmesi anlamındadır. Yine “*Biz ona iki göz, bir dil ve iki dudak vermedik mi? Ona iki yolu (doğru ve eğriyi) göstermedik mi?* (Beled 90/8-10) ayetinde geçen iki tepeden maksat, hayır ve şer yollarıdır. Ayette insanın, hayır ve

² Detaylı bilgi için bkz. Izutsu, ts.: 138; Altıntaş, 1995: 61-76.

şer yollarını ayır edecek, dilediği yolda gidecek yetenekte yaratıldığına işaret edilmektedir (Ateş, 1997: 8/363-364). Dolayısıyla hidayetın bir anlamı, Allah'ın kâinatın tüm işleyişi için her şeyi yerli yerine koymasındır. İnsanlar kendi akıl ve idrakine göre taşıyabilecekleri miktarda ve güçleri nispetinde bu hidâyetten, doğru yol göstermeden nasiplerini alacaktır. Dolayısıyla Allah her varlığa kendine mahsus hidâyeti vermiş ve o varlıklar da kendilerine verilen bu hidâyetle fonksiyonlarını yerine getirmektedirler (Hafizoğlu, 2005: 46).

1.2.2. Allah'ın peygamberler ve kitaplar göndererek insanları doğruya yöneltmesi, hakka çağırması

Allah'ın peygamber ve ilahî kitaplar göndermek suretiyle insanlara doğru yolu göstermesi ve buna uymaya çağırması şeklinde ortaya çıkan hidayettir. Nitekim *“Onları, emrimiz uyarınca doğru yolu gösteren önderler yaptık...”* (Enbiyâ 73/73); *“Yarattıklarımızdan, daima hakka ileten ve adaleti hak ile yerine getiren bir millet bulunur.”* (A'râf 7/181) ; *“Onlardan, emrimizle doğru yola iletir rehberler yapmıştık.”* (Secde 32/24) âyetlerde bu tür hidayetden bahsedilerek peygamberlerin Allah'ın emriyle insanları hidâyete ve doğru yola çağırmaları anlatılmaktadır (İsfahânî, ts.: “h-d-y” mad.). Bunun yanında Allah'ın hidâyeti mutlak mânada ilâhi vahye, başta Kur'an olmak üzere ismen semavî kitaplara, yine genel anlamda peygamberlere ve ismen Hz. Muhammed'den başka Hz. İbrâhim'e, Dâvûd'a, Mûsâ'ya da nisbet edilmiştir (Aköz, 2000: 72). Allah nübüvvet müessesesi kanalıyla kullarına hidâyet yolunu göstermiştir. Ancak burada hidâyetin peygamberlere veya kitaplara izafe edilmesi hidâyete vesile olmaları ve ona davet etmelerinden dolayıdır. Çünkü mutlak anlamda hidayeti veren (hâdî) Allah'tır. Nitekim Allah, *“Gerçekten sen, doğru bir yola (hidâyete) çağırıyorsun.”* (Şûrâ 42/52) buyurmaktadır. Ayette geçen hidâyet ile kast edilen açıklama ve davettir, yaratma anlamında bir hidâyet değildir. Öte yandan tıpkı peygamberler gibi başta Kur'an olmak üzere ilahî kitaplar da insanların dalâletten kurtulup hidâyetlerine vesile olmuştur (Sâbûnî, 2005:157-158; Teftazânî, 1991: 242).

Başta Kur'an olmak üzere ilahî kitapların hidâyet olduğuna dair ayetlere bakıldığında kitapların hidâyet edici olmaları hem yolu gösterme, hem de yola iletme manasında iki ayrı anlamda kullanıldığı anlaşılmaktadır. Tıpkı bir yolcuya yolu tarif etmek veya bizzat önüne düşüp gideceği yere götürmek suretiyle iki farklı şekilde rehberlik yapabileceğimiz gibi Kur'an da bu iki rehberliği sergilemektedir. *“Kur'an insanlar için hidayettir.”* (Âl-i İmrân 3/138) ayetinde yol gösterme anlamına gelen hidayet, *“Gerçekten bu Kur'an insanları en doğru yola iletir.”* (İsrâ 17/9) ayetinde yola iletme veya yola götürme anlamına gelmektedir. O halde bu kelimenin anlamı, özel manada muttakileri yola iletme genel manada ise bütün insanlar için bir yol göstermedir. Yolu tarif etme ile elinden tutup kılavuzluk etme anlamlarının arasındaki fark bizi böyle bir ayrıma götürmektedir (Namlı, 2001: 212). Bunların dışında hidâyet bir âyette Kâbe'ye nisbet edilmektedir (Âl-i İmrân 3/96). Bunun nedeni tıpkı peygamberler ve ilahî kitaplar gibi Kâbe de, Müslümanları Allah'a yönlendirdiği yahut cennete ulaşmalarına vesile olmasından dolayıdır.

Yine bazı âyetlerde ilâhî talimata uymadıkları için helak edilmiş eski milletlerin oluşturduğu sosyolojik realiteye izafe edilmekte ve bundan ibret alınmasının gereği vurgulanmaktadır

(A'râf 7/100; Tâ-hâ 20/128; Secde 32/26). Burada da aynı durum söz konusudur. Zira ayetlerde peygamberlerine karşı çıkıp Allah'a iman ve itaat etmeyen kavimlerin helak edilmeleri vurgulanmakta, helak edilen kavimlerin geride bıraktıktan tarihi harabeler bugün hala insanların gözü önünde bulunduğu, dolayısıyla o azgın kavimlerin helak edilişleri, inanmak istemeyenler için bir ibret vesilesi olmadı mı? O inkârcı kavimlerin helaki ve onların helak oluşların izleri diğerlerini Allah'a ve peygambere imana sevk etmedi mi? manası açıklanmaktadır. Elbette bazı belalar ve bazı olaylar bir kısım insanları yola gelmesine vesile olmaktadır. Bu nedenle Allah daha önceki inkâra kavimlere verilen cezaları hatırlatmıştır (Aköz, 2000: 72).

1.2.3. Allah'ın sadece hidâyeti benimseyenlere lütfettiği tevfik

Hidâyetin bu çeşidi doğru yolu bulma kabiliyetinde olanlara özgü başarıdır. Başka bir ifadeyle kulun doğruyu ve hakkı bulmasına Allah'ın imkân sağlamasıdır. *“Doğru yolu bulanlara gelince, Allah onların hidayetlerini arttırır ve sakınmalarını sağlar.”* (Muhammed 47/17); *“Kim Allah'a inanırsa, Allah onun kalbini doğru yola (doğru düşünceye) iletir. Allah her şeyi bilendir.”* (Teğâbün 64/11) âyetleri,³ insana verilen hidâyet başarısına işaret etmektedir (İsfahânî, 2002: “h-d-y” mad).

1.2.4. Hidâyete mazhar olanların ahirette cennetle mükâfatlandırılması

Ahirette cennetin yolunu gösterme anlamındaki hidâyetin bu türü, *“(Cennette) onların altlarından ırmaklar akarken, kalplerinde kinden ne varsa hepsini çıkarıp atarız. Ve onlar derler ki: ‘Hidayetiyle bizi (bu nimete) kavuşturan Allah'a hamdolsun! Allah bizi doğru yola iletmeseydi kendiliğimizden doğru yolu bulacak değildik....”* (A'râf 7/43) âyetinde ifade edilmekte ve müminlerin, kendilerini cennete götüren Allah'a hamdettikleri anlatılmaktadır (İsfahânî, 2002: “h-d-y” mad).

Râğıb'a göre bu hidâyet türleri bu sıralamaya göre birbirine bağlıdır. Sonraki hidayet gerçekleşmesi için bir öncekinin meydana gelmesi ön şarttır. Yani birincisi olmayınca ikincisi; ikincisi olmayınca üçüncüsü; üçüncüsü olmayınca dördüncüsü gerçekleşmez. Bunun yanında birincisi genel hidâyettir, o mutlaka olur. Fakat sonrakiler olmayabilir. Yani birinci merhaledeki hidayet gerçekleştiği halde, ikincisi ve ona bağlı olarak diğerleri gerçekleşmeyebilir (İsfahânî, 2002: “h-d-y” mad.; Yavuz, 1998: 17/473-474; Aköz, 2000: 73).

Kaynaklarda bunlara ek olarak şu iki türlü hidâyetten daha bahsedilmektedir:

(i) Allah'ın hak ile batılı, hayır ile şerri, necat ile helak yollarını tarif etmek, açıklamak ve göstermek manasındaki hidâyeti: Hidâyetin bu türüne şu ayetler örnek verilebilir: *“Semud'a gelince, onlara dosdoğru yolu göstermiştik. Ama onlar körlüğü doğru yola tercih ettiler.”* (Fussilet 41/17); *“Ona, iki apaçık (doğru ve eğri) yolu gösterdik.”* (Beled 90/10); *“Şüphesiz sen dosdoğru yola iletiyorsun.”* (Şûrâ 42/52).

(ii) Özellikle peygamberlere ve velîlere vaki olan hidâyet-i hassa: Özel hidâyet olarak

³ Ayrıca bkz. Bakara 2/213; Yûnus 10/9; Meryem 19/46; Ankebût 29/69.

adlandırılan hidâyetin bu türü, vahiy, ilham veya sadık rüya gibi olağanüstü yollarla kalblere sırları keşfedivermek, eşyayı olduğu gibi gösterivermek ve göğüslere inşirah vermek suretinde gerçekleşir. Akıl ile ulaşılamayan hidâyete bu tür hidâyet ile ulaşılır. “*Bizim yolumuzda, cihad edenleri biz elbette yollarımıza iletiriz.*” (Ankebût 29/69); “*Allah kimin gönlünü İslâm’a açmışsa o, Rabbinden bir nur üzerinde değil midir?*” (Zümer 39/22); “*Sen dilediğini doğru yolu iletmezsin, fakat Allah dilediğini doğru yola iletir. O doğru yolu tutanları en iyi bilendir.*” (Kasas 28/56) mealindeki ayetler bu tür hidâyet çeşidine örnek verilebilir.

1.3. Kur’an’da Dalâlet’in Anlam ve Muhtevası

1.3.1. Dalâlet’in Anlamı ve Muhtevası

Oldukça geniş bir anlam yelpazesine sahip olan Kur’anî kavramlardan bir tanesi de hidâyetin zıddı olarak kullanılan dalâlet lafzıdır ve Kur’an’da türevleri ile birlikte yaklaşık iki yüz yerde geçmekte (Abdulbâkî, 1990: 421-424) ve daha çok “Allah’ın dininden ayrılmayı, küfrü ve inkârı kapsayan sapıklık” anlamında kullanılmaktadır. Örneğin şu ayetlerde bu anlam kastedilmiştir: “*Kim imanı küfre değişirse şüphesiz dosdoğru yoldan sapmış olur.*” (Bakara 2/108); “*...Allah’a ortak koşan büsbütün sapmıştır.*” (Nisâ 4/116); “*...Allah’ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve âhiret gününü inkâr eden kimse iyice sapmıştır.*” (Nisâ 4/136); “*...Siz doğru gittiğiniz takdirde yanlış yola sapanlar size zarar veremez.*” (Mâide 5/105).

Dalâlet terimi Kur’an’da bu anlamın dışında farklı türevlerde ve bağlamlarda değişik manalara gelmektedir. Bunlardan bir kısmını şu şekilde özetlemek mümkündür:

- a. Yolu kaybetmek, kaybolmak, doğru yoldan sapmak, çıkmak: İsrâ 17/48; Furkân: 25/9; Nisâ 4/44; Yûnus 10/30; İsrâ 17/67; A’râf 7/37.
- b. Hata etmek, yanılmak, unutmak, şaşırma: Bakara 2/282; Yûsuf 12/95; Tâ-hâ:20/52; Duhâ 93/7.
- c. İşin sonuçsuz kalması, boşa gitmesi, hüsrana uğramak: Ra’d 13/14; Kehf 18/104; Mü’min 40/25, 45, 48, 50; Muhammed 47/1, 4; Fil 105/2.
- d. Yol bilmemek ve yolsuz kalmak: A’râf 7/179; İsrâ 17/72; Furkân 25/42-44.
- e. Yitmek, kaybolmak, çözümlenip yok olmak: Secde 32/10.
- f. Sapmak ve saptırmak: Mâide 5/77; Kehf 18/51; Furkân 25/17; Kasas: 28/15; Zümer 39/37.

Burada bir hususa dikkat çekmekte fayda vardır. Dalâl kökünden if’âl vezninde saptırmak, şaşırtmak anlamına gelen “idlâl” lafzı, bazı âyetlerde Allah’a izafe edilerek Allah’ın kulu saptırdığından bahsedilmektedir. Bu tür ifadelerin siyak-sibakından ve Kur’an’da bu konularla ilgili diğer ayetlerden koparılarak tek başına ele alınması durumunda kulun iradesinin devre dışı kaldığı ya da Allah’ın, doğru yolda olanı kasten eğri yollara düşürdüğü izlenimini vermektedir. Bu durumda insanın imtihan esnasındaki irade hürriyeti ve bunun sınırlandırılıp sınırlandırılmadığı, dolayısıyla insanın sapıp sapmamasında Allah’ın müdahalesinin söz konusu olup olmadığı, şayet varsa bu müdahalenin ne ölçüde var olduğu

problemi gündeme gelmektedir. Oysa Kur'an'ın bütünlüğü, Allah'a dalaleti izafe eden ifadenin içinde yer aldığı ayetler farklı bağlam ve ifadelerde farklı anlamlara gelebilmektedir (Namlı, 2001: 241). Bu bakımdan söz konusu ayetler buldukları içerik ve bağlam içerisinde düşünülürse “Allah'ın kulu saptırdığı” ya da “kulun iradesini devre dışı bıraktığı” vb. anlamların kastedilmediği anlaşılmaktadır. Zira “Allah'ın saptırması” terkihi iki anlama gelmektedir. Bunlardan birincisi kulun şaşırmasına sebep olmak, diğeri de mevcut yasalar gereğince kulun, kötülüğe alışmasıdır. Buna göre kul, doğru yoldan saparsa, Allah da onun dünyada öyle saptığına hükmeder. Yani Allah'ın insanın dalâletine hükmetmesinin nedeni, insanın kendi dalâleti sebebiyledir. İkincisi Allah insana bir huy ve mizaç vermiştir. Kul, güzel veya çirkin işlere uyar da ona alışırsa artık o yol kendisine güzel gelmeğe başlayan o yola uyar, ondan dönemez. O kötü yolu kendisine hoş gösteren, alışkanlığıdır. Bu da Allah'ın yasası uyarınca işlediği için o sapıklık, Allah'ın fiili olarak belirtilmiştir. Çünkü insanın doğası haline gelen alışkanlık, Allah'ın yasaları çerçevesinde olmaktadır. İşte bu yönden kulun sapıklığı Allah'a nisbet edilip “Allah onu şaşırttı” denilir. Fakat Allah'ın şaşırtması, câhillerin sandığı gibi kulu doğru yoldan alıp eğri yollara düşürmek anlamında değil; kulun seçiminin, ilahî yasalar uyarınca kendisinde alışkanlık haline gelmesi; ilahî yasaların, kulun seçiminin, kendisinde alışkanlık (karakter) oluşmasına neden olması anlamındadır. Bundan dolayıdır ki Allah'ın saptırma (idlâl) eylemi, inananlar hakkında değil, kâfir ve fâsıklar hakkında kullanılmıştır (Bakara 92/26; Mü'min 60/74; İbrâhim 72/27; Muhammed 99/1, 8).⁴ Bir başka açıdan Allah, sapıklık içinde bulunan insanları doğru yola getirmek için elçiler göndermiş, onlara doğru yolu göstermiştir. Ama onlar, buldukları sapıklığı, Allah'ın gösterdiği yola tercih etmişler ve Allah'ın çağrısını kabul etmeyerek sapık hallerinde kalmışlardır. Allah da kendi iradeleriyle sapıklığı tercih eden o kimseleri, doğru yola zorlamadan, o hallerinde bırakmıştır. Demek ki bu tür âyetler, Allah'ın, insanları doğru yola veya sapıklığa zorladığını kastetmek için değil, tam tersine Allah'ın gösterdiği yola gelmeyen inkârcıları kınamak içindir. Nitekim A'râf 39/179. âyet de bu hususu açıklığa kavuşturmuştur: Allah, akılları varken düşünmeyen, gözleri varken görmeyen, kulakları varken bir türlü Hakk'ın sesini duymayan kimseleri cehenneme atmaktadır. Çünkü onlar, Allah'ın kendilerine verdiği yetenekleri kullanıp doğru yola gelmemişlerdir. Demek ki yeteneklerini kullanıp Allah'ın âyetlerini düşünenleri Allah, doğru yola ulaştırır. Ama yeteneklerini kullanmayan, âyetleri dinlemek istemeyen, inkârda direnip duranların içlerinde iman etkeni uyanmaz. Allah, sapıklığı yeğleyenleri, zorla hidâyete götürmez, kendi hallerine bırakır. Şüphe yok ki O'ndan başka yaratıcı yoktur. Her şeyi O yaratır. Öyle ise hidâyeti de, dalâleti de Allah yaratır. Ama bunlar insanın seçimine bırakılmıştır. İnsan seçer, Allah yaratır. İnsan akıyla herhangi bir yönü seçtiği için yaratan Allah olduğu halde sorumlu insandır (Ateş, 1997: 8/351). Bu açıdan bu tür ayetlere bakıldığında Allah'ın doğru yolda olanları şaşırtmadığı, çağırdığı doğru yola gelmeyenleri, kendi sapıklıkları, şaşkınlıkları içinde bıraktığı, onları zorla doğru yola götürmediği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Allah'ın saptırması, kulun sapıklığı seçmesi üzerine Allah'ın onda sapıklığı yaratması anlamına

⁴ Ayrıca bkz. İsfahânî, 2002: “h-d-y” mad.

gelmektedir. İşte bundan dolayı saptırma (idlâl) lafzı Allah'a izafe edilmektedir. Kaldı ki Kur'an'da hidâyeti veya dalâleti tercih etmede insan iradesinin etkin olduğuna ve bireysel sorumluluğa dikkat çeken birçok ifade bulunmaktadır. Söz gelimi “*Kim hidayet yolunu seçerse, bunu ancak kendi iyiliği için seçmiş olur; kim de doğruluktan saparsa, kendi zararına sapsın olur.*” (İsrâ 17/15); “*İşte onlar, hidayete karşılık dalâleti satın alanlardır.*” (Bakara 2/16); “*Ey iman edenler! Siz kendinize bakın. Siz doğru yolda olunca sapan kimse size zarar veremez.*” (Mâide 5/105). Bunların yanı sıra hem Allah'ın müdahalesinden hem de insanın fonksiyonundan bahseden ayetler de bulunmaktadır. “*Allah kâfirleri böyle saptırır*” (Mü'min 40/74); “*Allah zalimleri saptırır ve dilediğini yapar.*” (İbrahim 14/27). Söz konusu ayetlerde Allah'ın kâfirleri ve zalimleri saptıracağı ifade edilmekte ve sanki Allah'ın saptırması için kâfir, zalim vs. olmak şart koşulmaktadır. Ayet bu şekilde anlaşılırsa Allah'ın kâfir veya zalim birisini saptırması anlamsız olmaktadır. Öyleyse buradaki Allah'ın saptırması, kulu saptırmak değil, sapıklık içinde olan kulunu sapıklıkta bırakması, kendi haline terk etmesi ve ona yardım etmemesi anlamındadır (Namlı, 2001: 244). Bu bakımdan Allah'ın kâfirleri ve zalimleri saptırması, dalâlete götürmesi (Bakara 2/26; İbrahim 14/17), kalpleri çevirmesi (En'am 6/110), mühürlemesi (Bakara 2/7) ve kalplerdeki hastalığı arttırması (Bakara 2/10) onların yapısındaki kötülüğe meyletmelerine hüküm vermesi veyahut da o kötülükle onları özdeşleştirmesi sebebiyledir (İsfahânî, 202: “h-d-y” mad.; Hafizoğlu, 2005: 58).

Kur'an'da idlâl (dalâlete düşürme) lafzı, şeytana, cinlere, putlara, topluluklara, Firavun ve Samiri gibi toplum liderlerine de izafe edilmiştir (Nisâ 4/119; İbrahim 14/36; Furkân 25/29; Tâhâ 20/79, 85; Yâsîn 36/62). Ancak bu tür kullanımlar mecazî olup, onların dalâlete sebep olmaları ve ona davet etmeleri münasebetiyledir. Bu nedenle Kur'an'da “*(Şeytan dedi ki): Onları gerçekten sapıtacağım ve kendilerini uzun emellere düşürüp olmayacak kuruntularla aldatacağım...*” (Nisâ 4/119); “*Rabbim! Onlar (putlar) insanlardan birçoğunu yoldan saptırdılar.*” (İbrahim 14/36) şeklinde bundan söz edilmesi, şeytanın ya da putların veya diğerlerinin dalâleti yaratmaları anlamında anlaşılmalıdır (Mâtürîdî, 2004-2010: 5/302-303; Sâbûni, 2005: 158; Teftazânî, 1991: 242).

1.3.2. Dalâlet'in Çeşitleri

Aklî ve dinî anlamda dalâlet iki kısma ayrılmaktadır.

(i) Nazarî/teorik ilimlerde dalâlet: Allah'ın varlığını, birliğini, peygamberlik ve benzeri şeyler hakkındaki sapıklığa düşmek. “*Kim Allah'ı, meleklerini, Kitaplarını, peygamberlerini ve âhiret gününü inkâr ederse o, uzak bir sapıklığa düşmüştür.*” (Nisâ 4/136) ayeti bu tür dalâlete işaret etmektedir.

(ii) İbadet gibi pratik bilimlerde dalâlet: Bu tür sapıklık ise ibadetleri oluşturan şer'i hükümleri bilmede sapıklığa düşmektir. “*İnkâr eden ve (başkalarını da) Allah yolundan alıkoyanlar şüphesiz doğru yoldan çok uzaklaşmışlardır.*” (Nisâ 4/167) ayeti bu tür sapıklığı ifade etmektedir (İsfahânî, 2002: “h-d-y” mad.).

2. KELAM EKOLLERİNE GÖRE HİDÂYET VE DALÂLET

Kur'an'da hidâyet ve dalâlet kavramları, çoğu zaman bir arada birbirine zıt kavramlar olarak kullanılmakta (Yûnus 10/25; 35; İsrâ 17/15; A'râf 7/178; Fâtır 35/8; Zümer 39/41) ve bazen Allah'a bazen de insana nispet edilmektedir (Bakara 2/264; Âl-i İmran 3/86; En'âm 6/35; İsrâ 16/97; A'râf 7/186; Mü'minûn 23/54; Kehf 18/57). Bu kullanımlara bakıldığında hidâyet ve dalâlet fiillerinin tamamen insana ait olduğu anlaşılabilir gibi, bu fiilleri verenin sadece Allah olduğu anlamını da çıkarmak mümkün görünmektedir. Konunun itikadî bir problem olarak ele alınıp tartışılmasında ise daha çok *"Allah dilediğini hidâyete erdirir, dilediğini saptırır."* (İbrâhim 14/4; Nahl 16/93; Fâtır 35/8; Müddessir 74/31); *"Allah'ın saptırdığı kimse için asla (doğruya) yol bulamazsın."* (Nisâ 4/88); *"Allah kimi saptırır ise artık onun için bir yol gösterecek/onu doğru yola iletecek yoktur."* (A'râf, 7/186; Ra'd 13/33); *"Allah kime hidâyet ederse işte o, hakka ulaşmıştır, kimi de hidâyetten mahrum ederse artık onu doğruya yöneltecek bir dost bulamazsın."* (Kehf 18/17) mealindeki ayet grupları rol oynamıştır.

Söz konusu bu ayetlerde hidâyet ve dalâletin Allah'ın elinde olduğu şeklindeki ibareler ilk bakışta Allah'ın dilediği kulunu hidâyete, dilediğini de dalâlete sevk ettiği, dolayısıyla kulun iradesinin devre dışı kaldığı gibi bir anlama gelebileceği izlenimini vermektedir. Bu durumda insanın imtihan esnasındaki irade hürriyeti ve bunun sınırlandırılıp sınırlandırılmadığı, dolayısıyla insanın hidâyeti veya dalâletinde Allah'ın müdahalesinin olup olmadığı, şayet varsa bu müdahalenin ne ölçüde var olduğu problemi gündeme gelmektedir.

Kelâm tarihinde erken devirlerden itibaren kulların fiilleri, dolayısıyla kader meselesine bağlı kelâmî bir problem olarak ele alınıp tartışılması da bu minvalde olmuştur. Bu kapsamda hidâyete ermede veya dalâlete düşmede kulun ve Allah'ın ne ölçüde rol oynadığı; buna bağlı olarak kulun sorumluluğunun mahiyetinin ne olduğu gibi meseleler etrafında konu açıklanmaya çalışılmıştır. Farklı itikadî mezheplere mensup kelâm âlimleri, hidâyet ve dalâletin tanımı, mahiyeti ve hidâyete ulaşma ya da doğru yoldan sapma noktasında Allah'ın ve kulların nasıl bir fonksiyona sahip olabileceği yani hidâyet ve dalâletin kulun iradesi ve gücüyle mi yoksa Allah'ın iradesi, takdiri ve yaratmasıyla mı gerçekleştiği hususunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bir kısmı konuyu Allah'ın kudret, irade ve yaratıcı özellikleri bağlamında ele alırken, diğer bir kısmı Allah'ın adaleti ve hikmeti üzerinde yoğunlaşarak insanın özgür iradesi çerçevesinde incelemişler ve ilgili ayetleri bu kapsamda tevîl etme cihetine gitmişlerdir. Mâtürîdiyye mezhebinin konuya ilişkin görüşlerinin daha iyi anlaşılabilmesi bakımından ilk olarak İslam düşüncesinde hidâyet ve dalâlet tartışmalarının tarihi seyri üzerinde durulacak, bu bağlamda itikadî mezheplerinin görüşleri genel hatlarıyla tespit edilmeye çalışılacaktır.

2.1. Cebriyye

Hidâyet ve dalâlet konusunu Allah'ın irade ve kudret sıfatları çerçevesinde ele alan Cebriyye, *"Allah dilediğini hidâyete erdirir, dilediğini saptırır."* (İbrâhim 14/4; Nahl 16/93; Fâtır 35/8; Müddessir 74/31) mealindeki ayetleri delil göstererek hidâyet ve dalâletin Allah'ın iradesi ve yaratmasıyla gerçekleştiğini, bu konuda kulun hiçbir etkisi ve fonksiyonunun bulunmadığını savunur. Bu bakış açısına göre imtihan dünyasına insanlar dalâlete düşürülmüş kâfirler, sapıklar olarak ya da hidâyete erdirilmiş müminler olarak yaratılmışlar ve Allah tarafından

belirlenmiş olan bu kaderlerinin dışına çıkamazlar (Yavuz, 1993: 8/429). Başka bir ifadeyle Allah, sapık ve kâfir olan kullarında sapıklığın ve küfrün zorunlu olarak meydana gelmesini sağlayan kudreti yaratmış, buna karşılık iman ve iman etme kudretini onlardan almış ve onları içinde bulunduğu küfür ve dalâletten ayrılmayacak şekilde yaratmıştır (Arslan ve Bozkurt, 2015: 251). Nitekim Cehm b. Safvân (ö. 128/745) insanın herhangi bir şeye kadir olmadığını, istitâat ile vasıflandırılmayacağını, bu nedenle bütün fiillerinde mecbur (cebr) olup, irâde ve tercihinin bulunmadığını iddia etmiştir. Ona göre Allah, cansız varlıkları nasıl yaratmışsa, hidâyet ve dalâlet gibi kulun bütün fiillerini de aynı şekilde yaratmıştır. Fiillerin kullara nisbet edilmesi ise tıpkı cansızlara nisbet edilmesi gibi mecazîdir. Dolayısıyla Allah dışında, hiç kimsenin, ne fiili, ne de ameli vardır (Bağdâdî, 2007: 209; Şehristânî, ts.: 1/73).

2.2. Mu‘tezile

Mu‘tezile’ye göre kulun sorumlu tutulabilmesi için hidâyet ve dalâleti seçme hürriyetine ve tercihini gerçekleştirme gücüne sahip olması yani Allah tarafından gösterilen doğru yolu kendi iradesiyle benimsemesi veya reddetmesi gerekir. Bundan dolayı kişinin hidayete ermesi ya da dalâlete düşmesi ilahî bir müdahaleye bağlı olarak gerçekleşmez, aksine her iki eylem de sadece kulun iradesi ve kudretiyle gerçekleşir. Allah kurtuluşa götüren yolu bütün kullarına peygamberler ve ilahî kitaplar vasıtasıyla açıklayıp göstermiştir. Bu bakımdan Allah’ın dilediklerini hidayete erdirmesi ya da saptırması gösterilen hidâyet yolunun benimsenmesi veya reddedilmesiyle ilgilidir (Yavuz, 1998: 17/474; a.mlf., 1993: 8/429). Mu‘tezile’ye göre Allah’ın hidâyet etmesi (ihtidâ), mümin kuluna hak olanı açıklaması, bildirmesi, doğru yolu beyan etmesi ve göstermesidir. Çünkü hidâyet fiili, kulun diğer fiillerinde olduğu gibi Allah’ın yaratmasıyla değil kulun yaratmasıyla meydana gelmektedir (Sâbûnî, 2005: 157; Bağdâdî, 1928: 141; Neseî, 2012: 337; Teftazânî, 1991: 227, 243). Mu‘tezile, bu görüşünü A’râf 7/203, Fussilet 41/17, İnsân 76/3, Şûrâ 42/52 ve Beled 90/10 gibi birçok âyette “hidâyet” lafzının “beyan, açıklama ve yol gösterme” anlamında kullanıldığını delil göstermektedir (Kâdî Abdülcebâr, 1185: 1/61-62; Zemahşerî, 2002: 967, 1164. Krş. Fahreddîn er-Râzî, 1989: 6/452-453).

Hidâyet konusunda Mu‘tezile âlimleri biri kâfirlere, diğeri müminleri ilgilendiren iki tür hidâyetin söz konusu olduğunu ifade etmişlerdir. Fakat her bir hidâyet çeşidi hakkında kendi aralarında ihtilaf etmişlerdir.

(i) Allah’ın kâfirlere olan hidâyeti

Mu‘tezile âlimleri, Allah’ın kâfirlere hidâyeti olup olmadığı konusunda ihtilaf ederek iki ayrı görüş ileri sürmüşlerdir. Mu‘tezile’nin çoğu tarafından benimsenen birinci görüşe göre Allah, kâfirlere hidâyet etmiş, ancak onlar hidâyete ermemişlerdir. Yani Allah onlara itaate güç yetirmelerini sağlamış, fakat onlar bundan faydalanmamışlardır (Eş‘arî, 2006: 155). Çünkü doğru yolu gösterme, beyan etme ve açıklama kâfir mümin ayırımına gitmeksizin her mükellefi kapsayacak biçimde umumi olmalıdır (Kâdî Abdülcebâr, 1185: 1/64-65). İkinci görüşü savunan bir kısım Mu‘tezile âlimleri ise Allah’ın kâfirlere açıklamak ve delil göstermek suretiyle hidâyet etmesinin söz konusu olmadığını iddia etmişlerdir. Onlara göre Allah kâfirlere değil sadece müminlere doğru yolu açıklayıp yol göstermiştir. Çünkü Allah’ın

beyan ve çağrısı, onu kabul etmeyen için değil kabul eden kimse için söz konusu olur. Örneğin İblis'in dalâlete (sapıklığa) daveti, kabul etmeyen için değil, onu kabul eden kimse içindir (Eş'arî, 2006: 155. Krş. Kâdî Abdülcebâr, 1185: 1/64).

(ii) Allah'ın müminlere olan hidâyeti

Müminlere yönelik hidâyet konusunda da Mu'tezilî âlimleri iki farklı yaklaşım sergilemişlerdir. Birincisine göre Allah'ın müminlere olan hidâyeti, onları “muhtediler” (hidâyete ermişler) diye isimlendirmesi ve bununla onlar için hüküm vermesidir. Onlara göre Allah'ın müminlerin imanını, faydalar ve lütuflarla artırması bir hidâyettir. “*Doğru yola iletilenlere gelince, Allah onların hidâyetini artırır.*” (Muhammed 47/17) ayeti buna işaret etmektedir. İkinci görüşü benimseyenler ise Allah'ın isimlendirmek ve hüküm vermek suretiyle hidâyet etmesinin söz konusu olamayacağını, bunun yerine Allah'ın bütün yaratılmış varlıklara açıklamak, yol göstermek ve beyan etmek suretiyle hidâyet ettiğini savunmuşlardır. Onlara göre Allah, müminlere lütuflarını arttırarak hidâyet etmiştir ki bu, Allah'ın onlar için bu dünyada verdiği sevaptır. Yine Allah, ahirette de müminlere hidayet eder ki bu da onları Cennete iletmesidir. “*İman edip iyi işler işleyenleri Rableri, imanlarıyla onları atlarından ırmaklar akan nimet cennetlerine iletir.*” (Yûnus 10/9) ayeti buna işaret etmektedir. Bu görüş, Mu'tezilî âlim Alî el-Cübbâî (ö. 303/916) tarafından ileri sürülmüştür (Eş'arî, 2006: 154-155; Kâdî Abdülcebâr, 1185: 1/4, 135; a.mlf., 2001: 527). Konuyla ilgili olarak İbrâhîm el-Nazzâm (ö. 231/845) ise, inananların itaat ve imanlarını hidâyet olarak adlandırmayı caiz ve mümkün görür ve bunun Allah'ın hidâyeti olduğunu savunur (Eş'arî, 2006: 155).

Mu'tezile âlimlerinin hidâyet konusundaki farklı yaklaşım sergilemelerin temel nedeni bir kısmının konuyu “insan, kendi fiillerinin yaratıcısıdır” bağlamında ele alarak insan hürriyetini ön plana çıkarmaya çalışırken diğer bir kısmının ise insana nisbi bir hürriyet vermek suretiyle hidâyette ilahî iradenin rolünü ön plana çıkarmaya çalışmalarıdır (Altındaş, 2015: 419).

Allah'ın saptırması (idlâl) ise inkâr eden kulunu “doğru yoldan sapan” anlamında “sapmış” ve “şaşkın” olarak isimlendirmesi ya da kul kendi nefsinde sapıklığı (dalâleti) yaratması halinde onun sapkın olduğuna hükmetmesi demektir (Sâbûnî, 2005: 157; Neseî, 2012: 337; Yılmaz, 2017: 273). Onlar bu görüşlerine “*Size ne oldu da münafıklar hakkında iki gruba ayrıldınız? Halbuki Allah onları kendi ettikleri yüzünden baş aşağı etmiştir (küfürlerine döndürmüştür). Allah'ın saptırıldığını doğru yola getirmek mi istiyorsunuz? Allah'ın saptırıldığı kimse için asla (doğruya) yol bulamazsın!*” (Nisâ 4/88) ayetini delil gösterirler. Onlara göre Allah'ın saptırması, o kulda sapıklığı yaratması değildir. Çünkü âyette, “*...Allah onları kazandıkları yüzünden tepesi aşağı getirmiş...*” (Nisâ 4/88) buyurmuş ve onları, kesb ve fiilleri sebebiyle küfürlerine döndürüp imandan uzaklaştırdığını beyan etmiştir. Bu durum, onların dalâletlerinin Allah'ın yaratmasıyla değil kendi yapıp etmeleri nedeniyle olduğunu göstermektedir (Fahreddin er-Râzî, 1989: 8/221). Buradan hareketle Mu'tezilî âlimler, Allah'ın kullarını dalâlete düşürdüğünü ifade eden ayetler gerekçe gösterilerek bazı insanları saptırıldığı ve henüz dünyaya gelmeden onları sapıklar olarak yarattığı şeklinde bir sonucuna varılamayacağını söylerler (Yavuz, 1993: 8/429).

Mu'tezile'nin çoğuncuğu dalâleti bu şekilde tarif etse de bu konuda farklı düşünen bazı

Mu'tezilî âlimler de vardır. Konuya dair benimsenen bu görüşleri üç grup da özetlemek mümkündür.

Birinci görüşe göre yukarıda da ifade edildiği üzere Allah'ın saptırması (idlâl), kula sapık ve şaşkın adını vermesi ve kul kendi nefsinde delâleti (sapıklığı) ve küfrü yarattığında onun delâletine ve küfrüne hükmetmesi ve bunu bildirmesidir. Dalâleti Allah'ın lütuf ve ikramını onlara vermemesi olarak yorumlayan ikinci görüşe göre, Allah'ın saptırması kâfirleri helak etmesi, cezalandırması, kıyamet günü onları cennet yolundan saptırması anlamındadır. Üçüncü görüşü benimseyenler ise "küfre olan meylin güçlü olması nedeniyle dinden sapmak ve dini terk etmek" olarak açıklamışlardır (Eş'arî, 2006: 155; Bağdâdî, 1928: 141; Fahreddin er-Râzî, 1989: 8/221; 11/154; 15/69. Krş. Kadî Abdülcebâr, 1185: 1/65 vd.).

Mu'tezile, Kur'an'da hidâyet ve dalâletin Allah'a izafe edildiği bazı âyetleri de bu görüşlerine paralel olarak te'vil etmiştir. Onlara göre "*Allah dilediğini saptırır, dilediğini de doğru yola iletir.*" (İbrâhîm, 14/4); "*Onlar yoldan sapınca, Allah da kalplerini saptırmıştı.*" (Saff 61/5); "*İşte Allah'ın kalblerini, kulaklarını ve gözlerini mühürlediği kimseler bunlardır. Gafiller de işte bunlardır.*" (Nahl 16/108); "*Gerçekte, Allah onlarla istihza (alay) eder de azgınlıklarında onlara fırsat verir, bu yüzden onlar bir müddet başıboş dolaşırlar.*" (Bakara 2/15) gibi âyetlerde hidâyet ve dalâletin Allah'a izafe edilmesi yaratma yönüyle değil, sebep olma nedeniyledir (Nesefî, 2012: 337-338). Yani Allah, hidâyet ve dalâleti peygamber ve kitap göndererek kullarına açıklar, hidâyete götürecek yolları gösterip kolaylaştır. Bu nedenle hidâyet ve dalâlet sadece bu anlamda Allah'a izafe edilebilir. Kulun kendisinde iman ve taatin, isyan ve mâsiyetin yaratılması anlamında Allah'a izafe edilemez. Mu'tezile hidâyetin lütfetme, sevap verme, hidâyeti artırma ve cennet yoluna sevk etme; dalâleti de lütfü terk etme, yüzüstü bırakma, kendi haline bırakma (hızlan) gibi anlamlara gelebileceğini de belirtir (Kâdî Abdülcebâr, 1185: 1/64-65, 135). İşte hidâyetin Allah'a izafe edilmesi ancak bu tür anlamlar vererek mecaz ve anlam genişletme yoluyla câiz olur. Dolayısıyla Allah'ın kullarına hidâyete ermede yardım etmesi, lütufta bulunması, muvaffak kılması ve dâlâletten koruması gibi sadece mecazî anlamda kulun fiillerinin Allah tarafından olduğu söylenebilir (Kâdî Abdülcebâr, 2001: 527-528). Nitekim dalâleti, kuldun lütfün esirgenmesi ve onun yüzüstü bırakılması, hidâyeti de kula lütfetme ve onu işinde muvaffak kılma (tevfik) şeklinde yorumlayan Zemahşerî (ö. 538/1144), Allah'ın saptırmasını, iman etmeyeceğini bildiği kişinin sapkın olduğuna hüküm vermek ya da onu kendi haline bırakmak (hızlan) şeklinde; hidâyete erdirmesini de iman edeceğini bildiği kuluna lütufta bulunarak onu doğru yola ulaştırması ve muvaffak kılması şeklinde yorumlar (Zemahşerî, 2002: 251, 541, 544. Krş. Fahreddin er-Râzî, 1989: 11/154; 13/496; 15/69). Yani Allah, küfrü tercih edip onda ısrar edeceğini bildiği kulunu kendi haline bırakır, imanı tercih edeceğini bildiği kimseye de lütufta bulunarak hidâyete erdirir. Buna göre Allah'ın lütfetmesi ve muvaffak kılması hidâyete eren ve doğru yolu bulan kimse için geçerlidir. Allah'ın kendi lütfundan mahrum bırakması ve kendi haline terk etmesi (hızlan) de doğru yolu terk eden sapkın kimse için söz konusudur. Çünkü Allah lütfün kendisine yarayacağını bildiği kuluna lütfeder (Zemahşerî, 2002: 609). Zemahşerî'ye göre Allah'ın bu şekilde davranması hikmetinin bir gereğidir. Bu nedenle

Allah, hidâyet ve dalâleti kulların tercihleri üzerinden, lütuf, sevap, hızlan ve ikabın kendisiyle hak edildiği durum üzerinden belirler. Bunda kul için hiçbir zorlaması söz konusu değildir. Çünkü Allah “*Allah dileseydi, sizi bir tek ümmet yapardı. Fakat O, kimi dilerse, onu dalâlette bırakır; kimi de dilerse onu hidâyete iletir. Elbette yaptığınız işlerinizden sorumlu tutulacaksınız*” (Nahl 16/93) ayetinde yer alan “*Elbette yaptığınız işlerinizden sorumlu tutulacaksınız*” ifadesiyle bu hususu açıkça beyan etmiştir. Şayet Allah kullarını doğru yoldan çıkmaya veya doğru yolu seçmeye mecbur kılsaydı, ayette insanlara sorumlu tutulacakları bir amel nispet etmezdi (Zemahşerî, 2002: 583). Görüldüğü üzere Mu‘tezilî âlimler, ayetteki hidâyet ve dalâleti, “ilcâ” (zorlama) manasına hamletmişlerdir. Yani onlara göre “Allah eğer onları imana veya küfre zorlamayı dilemiş olsaydı, buna kâdir olurdu. Fakat bu, mes’uliyeti ortadan kaldırırdı. Bundan dolayı, Allah onları buna zorlamamış ve bu mükellefiyetlerle ilgili hususu, onların irade ve ihtiyarına bırakmıştır (Fahredden er-Râzî, 1989: 14/334).

Bu bilgilerden de anlaşılıyor ki konuya insan özgürlüğü açısından yaklaşan Mu‘tezile, “kul kendi fiilinin yaratıcısıdır” temel prensibinden hareketle hidâyet ve dalâleti Allah tarafından değil de kul tarafından yaratılan birer fiil olarak kabul etmiştir. Bu çerçevede Allah’ın dilediği insanları hidâyete sevk ettirdiğini dilediğini de saptırdığını ifade eden ayetleri müteşâbih kapsamında değerlendiren Mu‘tezile, zahirî manalarıyla açıklanması mümkün olmayan bu tür ayetleri kullara irade hürriyeti tanıyan diğer ayetler ışığında uygun bir şekilde yorumlanması gerektiğini savunmuşlardır (Yavuz, 1993: 8/429). Buradan hareketle Kur’an’da zikredilen hidâyet ve dalâlet fiillerinin Allah’a mecazen izafe edildiğini, gerçek yaratıcısının ve faillerinin kulun kendisi olduğunu ileri sürmüşlerdir. Mu‘tezile, hidâyeti Allah’ın doğru yolu göstermesi, beyan etmesi, tevfiik, lütuf; dalâleti de insanın kendi nefsinde sapıklığı (dalâleti) yaratınca onun sapkın olduğuna hükmetmesi, kendi haline bırakması (hızlan), lütuftan mahrum bırakması şeklinde yorumlamıştır. Daha açık bir ifadeyle Mu‘tezile hidâyetin herkes için geçerli olacak şekilde doğru yolu gösterme ve beyan etme ya da sadece müminlere için muvaffak kılma ve tevfiik anlamında; dalâleti ise doğru yolu terk edeni kendi haline bırakma (hızlan), onun sapıklığına hükmetme veya onu cezalandırma (helak, ikâb ve azab) anlamında Allah’a izafe edilebileceğini söylemiştir. Ancak iman ve küfrün yaratılması bağlamında Ehl-i Sünnet’in aksine hidâyet ve dalâletin Allah tarafından yaratıldığını kabul etmemekte, bunun yerine kulun kendi yaratması ve fiili sonucu meydana geldiğini savunmaktadır.

2.3. Şîa

Hidâyet ve dalâlet konusunda Mu‘tezile ile benzer görüşü benimseyen Şîa da kulun sorumlu tutulabilmesi için hidâyeti ve dalâleti seçme hürriyetine ve tercihini gerçekleştirme gücüne sahip olması gerektiğini savunur. Çünkü insan özgür ve irade sahibi olarak yaratılmış, kendisine akıl, hikmet ve irade verilmiştir. İnsan tek bir yolu seçmek zorunda değildir. Seçimini kendi şahsî fikri ve iradesi ile yapmaktadır. Allah katında sorumlu tutulmaları da bu yüzdendir (Mutahharî, 1989: 58).

Hidâyetin lügatta iki anlama geldiğini ifade eden Şîi âlimi Muhammed Hüseyin Tabâtabâi (ö. 1981), bunlardan ilkinin “bir işe nasıl ulaşılacağıın anlatmak veya ona varmasını sağlayan doğru yolu göstermek ve açıklamak” olduğunu ifade eder. Ona göre hidâyetin bu türü “yol

gösterme” anlamında bir hidâyettir. İkincisi ise “yol gösterilen kişiyle beraber yürüyerek ona kılavuzluk etmek, yol boyunca ona eşlik edip, onu istediği yere ulaştırmaktır. Bu tür hidâyet de “amaca ulaştırma” anlamında bir hidâyettir (Tabâtabâî, 2012: 7/546). Bu bağlamda Şîî âlimleri, Allah’ın kullarına olan hidâyetini tekvînî (varoluşsal) ve teşrîî (yasama nitelikli) olmak üzere iki kısımda ele alıp incelemiştirlerdir.

Onlara göre tekvînî (varoluşsal) hidâyet, Allah’ın yaratılan canlı cansız tüm varlık türlerine yaratılış amaçlarına uygun özellikler vermesidir. Yani hidâyetin bu türü, Allah’ın onları yaratılmalarının amacını oluşturan olgunlaşma hedefine doğru yol almalarına, bu amacı gerçekleştirmeye yönelik fiillerini işlemelerine yöneltmesi gibi varoluşsal olgularla ilgilidir. Allah’ın, yaratılan her canlıyı, kendisi için takdir edilen işlere yöneltmesi ve varoluşu için öngörülen eceli doldurmaya iletmesi de bu tür hidâyetin ve yol göstericiliğin kapsamına girer. “*Rabbimiz, her şeye hilkatini (yaratılış özelliklerini) veren, sonra onlara hidâyet edendir.*” (Tâhâ 20/50); “*Her şeyi yaratıp düzene koyan, takdir edip (miktarını, biçimini ve hedefini belirleyip) hidâyet eden (yol gösteren), topraktan yeşil otu çıkarıp sonra da onu kapkara bir sel artığına çeviren yüce Rabbinin adını tesbih et.*” (A’lâ 87/1-5) mealindeki ayetler hidâyetin bu türüne işaret etmektedir (Tabâtabâî, 2012: 7/546). Hidâyetin ikinci türü olan teşrîî hidâyet ise, inanç ilkeleri ve salih ameller gibi yasama nitelikli olgular ile ilgilidir. Emir, yasak, diriltme, azap etme, emre uyanlara ödül, emre uymayanlara azap vaatme gibi hususlar bu tür hidâyet kapsamında değerlendirilir. Bu tür hidâyet, “*Şüphesiz biz ona hidâyet ettik (doğru yolu gösterdik); artık o isterse şükreden olur, isterse nankör.*” (İnsân 76/3) ayetinde ifade edildiği üzere bir tür yol gösterme şeklinde gerçekleşir (Tabâtabâî, 2012: 7/546).

Şîî âlimlerine göre hidâyetin bu türü yani teşrîî hidâyet, umumî ve hususî olmak üzere iki kısma ayrılır. Umumi hidâyet, Allah’ın doğru yolu gösterip açıklayan ilahî kitaplar, peygamberler ve onların varisleri olan salih insanları göndermesidir. Bu hidâyet bütün insanlar ve cinler için geçerlidir. Hususi hidâyet ise umumi hidâyetten faydalanmak isteyenlerin salih amel işlemeye muvaffak kılınmalarınıdır. Naslarda “*Allah dilediğine hidâyet verir...*” şeklinde geçen ifadeyle bu kimseler kastedilirken, “*...dilediğini saptırır...*” ifadesiyle⁵ umumi hidâyetten yüz çevirenler kastedilmiştir (Yavuz, 1998: 17/475). “*Onları seçtik ve onlara hidâyet ettik. İşte bu Allah’ın hidâyetidir, kullarından dilediğini buna iletir.*” (En’âm 6/87-88); “*İşte bu Allah’ın hidâyetidir, dilediğini bununla doğru yola iletir.*” (Zümer 39/23) ayetleri, hususi hidâyetin, Allah’ın emir ve yasaklarına uyan, hak söze teslim olan, salih ameller işleyenlere yönelik olduğunu göstermektedir. Bu tür hidâyete mazhar olan kişi, Rabbine teslim olur, ibadet etmekten kaçınmaz, bütün salih amelleri işlemeye gayret eder. “*Allah kimi sapıklığında bırakırsa, artık ona yol gösteren olmaz.*” ifadesi ise umumi hidâyetten yüz çevirenler ile ilgilidir. Buradaki saptırma, hidâyetin yani doğru yola iletmenin karşıtı bir olgudur. Bu yüzden saptırmanın sonuçları da doğru yola iletmenin sonuçlarının karşıtı şeklinde tezahür eder. Nitekim hidâyetin yansması, göğsün açık ve geniş olması iken hidâyetin karşıtı olan saptırmanın da yansması, daralma ve tıkanmadır. Haktan yüz çeviren kimse, kendisine sunulan inanç ilkelerini kabul etmez, hak ve doğru yolu

⁵ Bkz. İbrâhim 14/4; Nahl 16/93; Fâtır 35/8; Müddessir 74/31.

bulamaz (Tabâtabâî, 2012: 7/539-540). Bu bakımdan kulların Allah katında sorumlu tutulabilmeleri için hidâyet ve dalâleti seçme hürriyetine sahip olması gerektiğini savunan Şîî âlimleri, her iki fiilin de kulların kendi özgür iradeleri ve kudretleriyle gerçekleştiğini söylerler. Bu görüşlerine de “*Eğer Rabbin dileseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi topluca iman ederdi. Hal böyleyken, mümin olsunlar diye sen tutup insanları zorlayacak mısın!*” (Yûnus 10/ 99) ayetini delil getirirler. Onlara göre ayette Allah’ın insanlardan kendi özgür iradeleriyle ve isteyerek iman edip, itaat etmelerini istediği, iman edip etmeme hususunda onları serbest bıraktığı vurgulanmaktadır (Müfîd, 1993: 52) Bu bakımdan Kur’an’da “*dilediğini hidâyete erdirir, dilediğini saptırır...*” şeklinde geçen ifadelerimüteşabih kapsamında değerlendirmek ve kullara irade hürriyeti tanıyan diğer nasların ışığı altında dil kurallarına ve aklın ilkelerine uygun bir şekilde te’vil etmek gerekir. Bu bakımdan her ne kadar bazı ayetlerde Allah’ın kullarını dalâlete sevkettiği belirtilmişse de bundan hareketle O’nun insanları saptırdığı ve henüz dünyaya gelmeden onları sapıklar olarak yarattığı sonucu çıkarılamaz. Bu tür ayetleri Allah’ın, kendi iradesiyle dalâleti seçen kimseyi “sapık” diye adlandırması, ahirette azaba uğratması, helak etmesi, yaptığı amelleri boşa çıkarması, cennet yolundan alıkoyup cehennem yoluna sevk etmesi veya onu kendi haline bırakıp ona lütufta bulunmaması şeklinde yorumlamak gerekir (Yavuz, 1993: 8:/429). Örneğin İmâmiyye Şîası’nın önde gelen âlimi Şeyh Müfîd (ö. 413/1022), “*Allah kimi doğru yola iletmek isterse onun kalbini İslâm’a açar; kimi de saptırmak isterse, öge çıkıyormuş gibi kalbine darlık ve sıkıntı verir.*” (En’âm 6/125) ayetinde kula yönelik herhangi bir zorlamanın söz konusu olmadığına dikkat çekmiştir. Ona göre ayette geçen hidâyet ile A’râf 7/43. ayetinde de işaret edildiği üzere Allah’ın müminlere tevfikte bulunması, ahirette kurtuluşa ulaştırması ve cennetle mükâfatlandırması; dalâlet ile de sapık ve kâfir olanları Kamer 54/47. ayetinde işaret edildiği üzere kendi hallerine bırakıp onlardan lütfunu esirgemesi, onları ahirette helak etmesi, azaba uğratması ve cezalandırması kastedilmiştir (Müfîd, 1993: 51-52).

2.4. Ehl-i Sünnet

Dalâlet-hidâyet konusunu hem ilahî sıfatların yetkinliği ve şümulü, hem de insanın sorumluluğu açısından ele alan ve insanın fiilleri de dahil kainattaki hayır ve şer olan bütün varlıkların Allah tarafından yaratıldığını temel prensip olarak benimseyen Ehl-i Sünnet’e göre hidâyet ve dalâlet, Mu‘tezile’nin iddialarının aksine Allah’ın iradesi, kudreti ve yaratmasıyla gerçekleşir (Sâbûnî, 2005: 157; Yavuz, 1993: 8/429). Bu nedenle “*Allah dilediğini saptırır. Dilediğine de hidâyet verir.*” (Fâtır 35/8) âyetinde kastedilen “dilediği kimse için hidâyeti, dilediği kimse için de dalâleti o şahısta yaratır” şeklinde anlamak gerekir. Yani Allah’tan olan hidâyetin kulda hidâyete erme fiilinin yaratılması, dalâletin de yine kulda dalâlete düşme (sapıtma) fiilinin yaratılması şeklinde yorumlanmalıdır (Nesefî, 2012: 337; Bağdâdî, 1928: 141).

Sünnî yaklaşıma göre Allah’ın bir kul için dalâleti yaratması, o kulun iradesini kötüye kullanmasındandır. Başka bir ifadeyle Allah, dalâleti insanın seçimine binaen yaratır. Yoksa kul, sapıklığı (dalâleti) tercih etmedikçe, ilâhî irade ve kudret, onu sapıklık yoluna zorla sevk etmez. Çünkü Kur’an’da “*Sana gelen kötülük kendindedir.*” (Nisâ 4/79) buyrulmuştur

(Kılavuz, 2015: 187). Bu açıdan Mu'tezile'nin konuya dair görüşleri Ehl-i Sünnet âlimleri tarafından isabetli görülmemiştir. Eş'ariyye, Mâtürîdiyye ve Selefiyye'ye bağlı âlimlerin konuya dair temel yaklaşımları bu şekilde olmakla birlikte farklı sayılabilecek bazı görüşler de ortaya koymuşlardır (Yavuz, 1993: 8/429.).

2.4.1. Selefiyye

Kulların itaat ve isyan türünden işledikleri bütün fiillerin Allah tarafından yaratıldığını kabul eden Selefiyye, hidâyet ve dalâletin de Allah'ın yaratmasıyla gerçekleştiğini savunurlar. Bu görüşlerini de Saffât 37/96. Ayetiyle temellendirmeye çalışırlar. Onlara göre ayette açıkça kulların ve işledikleri fiillerinin yaratıcısının Allah olduğuna işaret edilmiştir (Erhas, 2000: 131). Buna göre hidâyete eren de dalâlete düşen de kulun kendisidir. Fakat bu fiilleri kudret ve iradesiyle kulda yaratan Allah'tır. Bu tür fiillerin eylem olarak meydana getirilmeleri bakımından kullara nisbet edilmeleri, kendileri vasıtasıyla gerçekleşmesinden dolayıdır. Zira kulların kendisi vasıtasıyla fiillerinin gerçekleştiği bir kudret ve bir iradeleri vardır. İşte bu nedenle kul, yaptıklarından sorumludur. Fakat bu tür fiillerin var edilmesi ve yaratılması Allah'a tarafından gerçekleşir (Erhas, 2000: 164-165; Hanefî, 2002: 366). Akıl yürütme kabiliyetinin yanı sıra mükellef olan insanlara peygamberler ve ilahi kitaplar aracılığıyla doğru yolun gösterilip açıklanmasını onların hidayete ermeleri için yeterli görmeyen İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350), kulun hidayete ermesi için gösterilen yoldan gitmeyi istemesi ve ona yönelmesini de şart koşar. Çünkü kul bu tavrı göstermezse Allah ceza olarak onu saptırır ve hidâyetten yoksun bırakır. Bu nedenle Cevziyye'ye göre hidâyete ermenin gerçekleşmesi için biri Allah'a, diğeri kula ait olan iki fiil gereklidir. Kulun Allah'ın gösterdiği yola yönelmesi ikinci bir hidâyeti celbettiği gibi ilahi emirlere uymaya devam etmesi yeni hidayetleri celbeder ve Allah böyle kimselere her konuda çıkış yolunu gösterir (Yavuz, 1998: 17/475).

2.4.2. Eş'ariyye

Eş'arî âlimleri, hidâyetin “doğru yolu gösterip açıklama, ona ulaştırma müminleri mükâfatlandırıp cennete koyma” manalarına geldiği yönündeki görüşe katılmakla birlikte asıl hidâyetin, imanın Allah tarafından müminlerin kalbinde yaratılmasından ibaret olduğunu kabul etmişlerdir. Onlara göre kul hidâyeti dilerse Allah, kalbinde iman etmesini sağlayacak bilgileri ve ardından imanı yaratır. Bu anlamdaki hidâyeti sadece müminler için dilemiş ve yaratmıştır ve bu tür hidâyet, sadece Allah tarafından gerçekleştirilir. Ayetlerde hidâyetin Hz. Peygamber'e ve Kur'an'a nisbet edilmesi ise insanların doğru yola ulaşmalarına vesile olmaları itibarıyla mecazî manadadır (Yavuz, 1998: 17/474). Onlara Allah'ın kullarına olan hidâyeti, iki şekilde anlamak mümkündür: İlki insanlara hakkın açıklanması ve deliller göstermek suretiyle onların hakka davet edilmeleridir. Bu tür hidâyet, peygamberler ile Allah'ın dinine davet eden her davetçiye nisbet edilebilir. Çünkü onlar, yükümlülük sahibi olanları Allah'ın dinine sevk eden, doğru yolu açıklayıp ona davet eden rehberlerdir. “Şüphesiz sen doğru yolu göstermekteisin.” (Şûrâ: 42/52) ayeti buna işaret etmektedir. Bu tür hidâyet, bütün mükellefler için geçerlidir. Hidâyetin ikinci şekli ise Allah'ın hidâyeti yani

doğru yolu bulmayı kulların kalplerinde yaratmak suretiyle onları hidâyete erdirmesidir (ihtidâ) ki hidâyetin bu nev'ine, Allah'tan başka hiçbir kimse kâdir değildir. Yani O'ndan başkasının kalpleri hidâyete erdirmeye gücü yetmez. “Allah kimi doğru yola iletmek isterse onun kalbini İslâm'a açar...” (En'âm 6/125); “Sen sevdiğini hidâyete erdiremezsin, bilakis Allah dilediğine hidâyet verir.” (Kasas 28/56) ayetlerinde bu hususa dikkat çekilmektedir. Hidâyetin bu türü, sadece hidâyete erenlere (müminlere) yöneliktir. “O, dilediğini doğru yola iletir.” (Yûnus 10/25) ayeti buna işaret etmektedir. Bu bakımdan Allah'ın Hz. Peygamber'e nisbet ettiği hidâyeti beyan ve davet bakımından, ondan nefyettiği hidâyeti de kalpleri hidâyete açma yönünden anlamak gerekir. Zira kalplerde hidâyetin yaratılması sadece Allah'a mahsustur (Bağdâdî, 1928: 140-41; a.mlf., 2007: 344. Ayrıca bkz. Cüveynî, 1995: 88-89). Dolayısıyla Eş'arî âlimleri, hidâyeti “Allah'ın doğru yolu bulmayı insanların kalbinde yaratmasıdır” şeklinde yorumlamışlar ve bu görüşlerini de En'âm 6/125. Ayetiyle temellendirmeye çalışmışlardır. Onlara göre hidâyet, ancak Allah'ın irade ve gücüyle mümkün olur. Buna göre Allah, doğru yoldan çıkardığı kimseyi adaletiyle yoldan çıkarmış; hidâyette kıldığı kimseyi de lütfuyla hidâyette kılmıştır (Ay, 2009: 247). Nitekim hidâyet ve dalâletin tamamen Allah'a ait olduğunu ifade eden Eş'arî mezhebinin kurucusu Ebü'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/935), Allah'ın kâfirlere hidâyet etmediğini savunmaktadır. Çünkü ona göre Allah, daveti bütün insanlara yaparken hidâyeti sadece müminlere has kılmıştır. Zira Allah, Bakara 2/264, 272, Âl-i İmrân 3/86, Yûnus 10/25, Kasas 28/56, Secde 32/13. ayetlerinde kâfirlere hidâyete erdirmeyeceğini beyan etmiştir. Hal böyle iken Allah'ın kâfirlere hidâyet ettiğini söylemek isabetli görünmemektedir. Kaldı ki Allah kâfirlere hidâyet etseydi, onlar mutlaka hidâyete ermiş olurlardı. Fakat onları hidâyete erdirmediği için, onlar hidâyete eremediler. Bununla birlikte Allah, bazen hidâyete güç yetirmelerini sağlayarak bazen de, onlarda hidâyetlerini yaratmak suretiyle onları hidâyete erdirebilir.” (Eş'arî, 2006: 154; a.mlf., 1994: 145-146) ayrıca hidâyeti, Allah'ı tanımak (mârifetullah) ve O'na iman etmek (En'âm 6/125); dalâleti de dinden yüz çevirmek, Allah'ı bilmemek ve inkâr etmek şeklinde tanımlayan Eş'arî'ye göre iman anlamındaki hidâyetin Allah tarafından müminlerin kalbinde yaratılması, küfür ve inkâr anlamındaki dalâletin de sapıkların kalbinde yaratılmasıyla gerçekleşir. Allah'ın kullarını bu şekilde dilediğini hidâyete dilediğini de dalâlete sevketmesi ise makuldür. Zira O'nun iradesi için bir sınır olmadığı gibi yaptıklarından dolayı sorumlu tutulması da ulûhiyeti ile bağdaşmaz. Eş'arî'nin bu yaklaşımı Cebriyye'nin görüşlerine oldukça yakın olduğunu göstermektedir (Nisâbü'rî, 2005: 104; Yavuz, 1993: 8/429).

Hidâyet ve dalâleti Allah'ın kalplerde yaratması şeklinde yorumlayan Eş'arî âlimlerinden Abdülkâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1037) ise bu görüşüne En'âm 6/125 ve Müddesir 74/31. ayetlerini delil gösterir. Ona göre Allah dalâlet ehlini adaletiyle saptırmış (idlâl), hidâyet ehlini de fazlı ve ihsanıyla hidâyete erdirmiştir (ihtidâ) (Bağdâdî, 1928: 141; a.mlf., 2007: 344). Hidâyet ve dalâletin Allah tarafından olduğunu ifade eden Ebû Bekr el-Bâkîllânî (ö. 403/1013), bu görüşünü İbrâhim 14/27 ve Hucurât 49/17. ayetlerini delil gösterir. Ona göre bu ayetlerde Allah hidâyet ve dalâleti kendisine izafe etmiştir. Allah'ın müminlere yönelik hidâyeti üç kısımda değerlendirir. Bunlardan ilki, Allah'ın müminler için hidâyeti yaratıp,

onların kalplerini iman nuruyla nurlandırarak doğru yola ulaştırmasıdır. İkincisi ise onların göğüslerini genişletip, muvaffakiyetlerini sağlaması, hidâyete götüren yolları kolaylaştırıp onlara yardım etmek suretiyle başarıya ulaştırmasıdır. Sonuncusu da müminlere ahirette ödüllendirip Cennet yoluna iletmesidir. Ona göre Allah'ın kâfirleri saptırması (idlâl) ise dalâletlerini çirkin ve fâsit olarak yaratmak suretiyle onları saptırmasıdır. Allah'ın onları bu şekilde saptırması da onlardan yardımını esirgemesi, tevfiğini terk etmesi, onların göğüslerini daraltması, hidâyete erme kudretlerini yok etmesi, ahirette onları sevaptan mahrum bırakması ve cennet yolundan saptırması suretiyle gerçekleşir. Bâkılânî, tüm bu sayılanları dalâlet kapsamında değerlendirmiştir (Bâkılânî, 1993: 377-378).

Hidâyetin farklı anlamlara geldiğine dikkat çeken İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085), iki tür hidâyetten bahsetmektedir. Buna göre birincisi doğru yola davet etme (Şûrâ 42/52; Fussilet 41/17) ve cennete ulaştıracak yolları göstermedir (Muhammed 47/4-5). Hidâyetin bu çeşidi, umumi olup, ister kâfir ister mümin olsun herkese yöneliktir. Allah tarafından kulda imanın yaratılması anlamına gelen hidâyetin ikinci türü ise, Allah'ın iradesi ve dilemesi suretiyle insanın kalbinde yaratılmasıyla gerçekleşir. Bu anlamdaki hidâyet ise hususi olup sadece müminlere yöneliktir. Yûnus 10/25 ve En'âm 6/125. ayetler buna işaret etmektedir (Cüveynî, 1995: 88). Dolayısıyla Cüveynî, hidâyeti doğru yolu beyan etme anlamında genel hidâyet, kalpte imanı yaratma anlamında özel hidâyet olmak üzere iki şekilde değerlendirdiği anlaşılmaktadır.

Hidâyet ve dalâleti dileyip yaratanın Allah olduğunu ifade eden Fahreddîn er-Râzî'ye (ö. 606/1210) göre hidâyetten maksad, Allah'ın insanda marifetullahı yaratmasıdır. Kul, bir şey yapmaya niyetlenir, Allah da, kulun bu niyetinin peşi sıra o şeyi yaratır (Fahreddin er-Râzî, 1989: 6/453). Dalâlet ise dinden ve imandan sapmaktır (Fahreddin er-Râzî, 1989: 8/221).Râzî, “Allah kime hidâyet ederse, o doğru yolu bulmuştur. Kimi de saptırırsa, onlar en büyük zarara uğrayanların ta kendileridir.”(A'râf 7/178)ayetini delil göstererek hidâyet ve dalâletin Allah'tan olduğunu söyler (Fahreddin er-Râzî, 1989: 11/154). Ona göre hidâyet ancak Allah'ın nasip etmesi, yardımını ve yol göstermesi ile gerçekleşir. Çünkü herkes, hidâyeti ister, dalâletten ise kaçınır. Ama ne var ki, ekseri insan, dalâlete düşmüştür. Bütün bunlar, hidâyetin, ilmin ve marifetin, ancak Allah'dan olduğuna delâlet eder (Fahreddin er-Râzî, 1989: 12/374-375).Ayrıca Nahl 16/93. ayeti de Allah'ın dilediğini saptırdığına, dilediğini hidâyete erdirdiğine işaret etmektedir (Fahreddin er-Râzî, 1989: 14/334). Bu açıdan “Allah dileseydi elbette onların hepsini hidâyette toplardı” (En'âm 6/35)ayeti de “Eğer Allah onların hidâyete ermelerini dilemiş olsaydı, muhakkak onların hepsini hidâyet üzerinde toplardı” manasında anlaşılmalıdır. Çünkü Allah onların hepsini hidâyet üzere toplamamıştır. Bu da Allah'ın onların hidâyete ermelerini dilememiş olduğunu, dolayısıyla kâfirin imana gelmesini irade etmediğini, aksine onun küfür üzere kalmasını dilediğini göstermektedir (Fahreddin er-Râzî, 1989: 9/406). Bununla birlikte burada kul için herhangi bir zorlama yoktur. Allah'ın hidâyete ulaştırması veya dalâlete sevk etmesi kulun çabası ve gayretine göredir. Çünkü Allah, “Herkesin amelini kendi boyluna doladık”(İsrâ 17/13) buyurup, bu da “herkesin ameli kendisine aittir” demek olunca, Allah bu manayı anlamaya daha yakın ve karışıklıktan da

daha uzak diğerk bir ifadeyle beyân ederek, “Kim doğru yolu bulursa, o doğru yolu ancak kendi faydasını bulmuş olur. Kim de sapıklık ederse, o da yalnız kendi aleyhine sapsmış olur” buyurmuştur (Fahredden er-Râzî, 1989: 14/424).

Ünlü Eş’arî âlimi İmam Gazzâlî (ö. 505/1111) ise kulların hayır-şer, iman-küfür, taat-isyan, hidâyet-dalâlet, kurtuluş-hüsran gibi fiillerin Allah’ın iradesinden bağımsız olmadığını, bütün bunların O’nun kaderi, iradesi, dilemesi, kudreti ve yaratması ile gerçekleştiğini ifade eder. Ona göre Allah dilediğini sapıtır, dilediğine hidâyet eder. Çünkü Allah’ın dilediği olur, dilemediği olmaz. Allah yaptığından sorulmaz, fakat kullar yaptıklarından mesuldür (Gazzâlî, 2002:1/281-283). Gazzâlî, Allah’ın kuluna olan hidâyetini üç kısımda değerlendirir. Birincisi umumi hidâyet olup, Beled 90/10., Fussilet 41/17. ile Tâhâ 20/50. ayetlerinde işaret edildiği üzere, Allah’ın kullarına hayır ve şerrin yolunu göstermesidir. Allah, bu tür hidâyeti akıl, peygamberler ve ilahî kitaplar vasıtasıyla bütün kullarına nimet olarak ihsan etmiştir. İkinci tür hidâyet, umumî hidâyetin bir sonraki derecesidir. Bu mertebede Allah, Ankebût 29/69; Muhammed 47/17. Ayetlerinde işaret edildiği üzere kullarını sergiledikleri mücâhedeye (gayret ve çaba) göre halden hale yükseltmektedir. Hidâyetin üçüncü çeşidi ise, ikinci mertebeden sonra gelir ki bu, mücâhedenin kemâlinden sonra velîlik ve peygamberlik âleminde doğan nürdür ve mutlak hidâyeti ifade eder. Kul bu mertebeye ilim ve akılla ulaşamaz. Her ne kadar hidâyetin tümü Allah tarafından verilse de özellikle bu üçüncü hidâyet, Zümer 39/22. ile Enbiyâ 21/51. ayetlerinde ifade edildiği üzere bizzat Allah’ın kendi nefesine izafe ve tahsis etmek suretiyle şereflendirilmiştir (Gazzâlî, 2002: 4/201-204).

Allah’tan başka yaratıcının bulunmadığını, dolayısıyla hidâyet ve dalâlet fiillerinin de gerçek yaratıcısının Allah olduğunu savunan Teftazânî (Teftazânî, 2001: 3/230; a.mlf., 1991: 227) hidâyetin bazen sebebiyet yolu ile mecaz anlamında Hz. Peygamber’e ve Kur’an’a nispet edildiğini söyler. Ona göre aynı durum dalâlet içinde geçerlidir. Zira dalâlet ve idlâl de şeytana ve putlara isnad edilmiştir (Teftazânî, 1991: 242).

2.4.3. Mâtürîdiyye

Hidâyet ve dalâlet konusunu insanın irade özgürlüğü ve sorumluluğu açısından ele alan Mâtürîdîler, kulların hidâyet, dalâlet hayır ve şer, itaat, mâsiyet, iman, küfür vb. bütün fiillerinin Allah’ın dilemesi, hükmü, iradesi ve yaratmasıyla gerçekleştiğini savunmaktadır. Ancak onlara göre bunlardan iman, itaat ve hidâyet gibi hayır olan fiillere Allah’ın rızası, muhabbeti, meşîeti (dilemesi), iradesi, sevgisi, emri, kaza ve kaderiyle meydana gelirken; inkâr, isyan ve dalâlet gibi kötü/şer olanlar (mâsiyet) O’nun emri, rızası ve sevgisi ile değil, kaza, kader, irade ve meşîeti ile olmaktadır. Çünkü Allah’ın sevgi ve rızası bir şeyin güzel görülmesine bağlıdır. Bu da mâsiyete değil itaata uygun düşer (Mâtürîdî, 2004-2010: 2/192; 5/34-35; 17/152; Pezdevî, 1994: 62-63; Neseî, 2012: 321-322).

Öte yandan Mâtürîdî âlimleri, insanın sorumluluğunu daha makul bir temele dayandırmak amacıyla, hidâyete ulaşma veya dalâlete düşmekteki asıl rolü insanın tercihine bağlamak istemişlerdir (Yavuz, 1993: 8/430). Nitekim Mâtürîdî âlimleri, hidâyet ve dalâletin yaratma (halk) yönünden Allah’a, yapma veya kazanma (kesb) yönünden insana özgü olduğuna dikkat çekmişlerdir. Bu çerçevede dalâletin Allah tarafından kulun istemesi ve tercih etmesi

neticesinde yaratıldığı şeklinde yorumlamışlar; insanın kendi yeteneklerini dalâlet ve inkâra yöneltmedikçe, ilahî irade ve kudretin, onu, dalâlet yoluna sevk etmediğini savunmuşlardır. Yine benzer şekilde hidâyetin de kulun tercihine göre yaratıldığına dikkat çekmişler, kulun sorumlu olmasını da bu iki fiilden (hidâyet ve dalâlet) birini seçme ve istemesinde özgür olmasından kaynaklandığını savunmuşlardır (Mâtürîdî, 2004-2010: 2/179; 312/18; Neseî, 2000: 66-69; Sâbûnî, 2005: 157 Pezdevî, 1994: 181-182; Ay, 2009: 247).

Mâtürîdî düşünce sisteminin temelini oluşturan Hanefî âlimlere göre, Allah dilediğini kendisinin bir lütfu olarak hidâyete ulaştırır. Dilediğini de adaletin gereği olarak sapıklığa düşürür. Allah'ın sapıklığa düşürmesi, hızlandır. Hızlanın manası ise, Allah'ın razı olacağı şeylerde onu muvaffak kılmayıp, yardımını kesmesidir. Bu, Allah'ın adaleti gereğidir (Ebû Hanîfe, 2017: 57). Ebû Hanîfe'nin dalâleti hızlana, hızlanı ise kulun isyanına bağlaması manidardır. Zira bu anlayışta kulu dalâlete götüren sürecin başlangıcında kulun isyanı yer almaktadır. Dolayısıyla kulun dalâleti kendi isyanından kaynaklanmaktadır. Ebû Hanîfe, Allah'ın hiç kimseyi küfre veya imana zorlamadığını düşünmektedir. Allah hiçbir kimseyi mümin veya kâfir olarak yaratmamış, ancak şahıslar olarak yaratmıştır. Yani, imanı da küfrü de tercih edebilecek potansiyelde varlıklar olarak yaratmıştır. Zaten iman ve küfür kulların fiilleridir (Yılmaz, 2017: 275).

İmam Mâtürîdî'ye göre kulun ister küfür ve isyanı olsun isterse imanı ve itaati olsun bunların hepsi Allah'ın dilemesi, izni ve yaratmasıyla gerçekleşir. Bu durum hidâyet ve dalâlet içinde geçerlidir (Mâtürîdî, 2004-2010: 2/192; 3/308-309). Çünkü Allah, Kur'an'da kâfirlerdeki küfür fiilini yaratmayı veya kalplerindeki küfür karanlığını yaratmayı kendi zatına nispet etmiştir. Bir fiilin Allah'a nispet edilmesi ise iki anlama gelir: Ya onlardaki küfür fiilini yahut da onların kalplerinde küfür karanlığını yarattığını ifade eder. Dolayısıyla her iki durumda da fiili yaratan Allah'tır (Mâtürîdî, 2004-2010: 5/: 34-35; 17/152). Öte yandan Mâtürîdî, kula ait ihtiyarî fiillerin, Kur'an'da Allah'a izafe edilmesi onların kullara aidiyetini ortadan kaldırmayacağına dikkat çeker ve fiillerin mahiyetleri itibariyle Allah tarafından yaratılmaları açısından Allah'a, kesb edilmeleri ve işlenmeleri açısından da insanlara ait olduğunu, dolayısıyla kulun yaptıklarından sorumlu olacağını belirtir (Mâtürîdî, 2002: 287; a.mlf., 2004-2010: 6/76).

Mâtürîdî hidâyetin iki şekilde yorumlanabileceğine dikkat çeker. Birincisi, Allah'ın, insanların hidâyeti benimseme fiilini yani kalplerinde iman sevgisini yaratması, ikincisi de hidâyeti insanların kalplerine güzel göstermesi, onda muvaffak kılması (tevfik), onları imansızlıktan ve hak yoldan sapmaktan korumasıdır (Mâtürîdî, 2004-2010: 14/82). Buna göre hidâyet Allah'ın kulda doğru yolu bulma fiilini yaratması, ihtidâ da kulun hidâyet bulması manasına gelir. Bu bağlamda hidâyetin çeşitlerine de yer veren Mâtürîdî, hidâyeti iki kısma ayrıldığını söyler. Birincisi, hakkı bulma, başarıya ve kurtuluşa ulaşma hidâyetidir. Yani Allah'ın, kulunu doğru yola ileterek, onu hak yoldan sapmaktan korumasıdır. Hidâyetin bu türü, hususi olup, En'âm 6/84-86. ayetlerinde işaret edildiği üzere sadece peygamberlere ve bütün Müslümanlara mahsustur. İkincisi ise hakkı bilme ve açıklama hidâyetidir. Yani hakka davet etmek, doğruyu görüp bilmek, beyan etmek ve açıklamak anlamına gelir. Bu tür hidâyet

ise umumi olup, burada müslüman ve kâfir hepsi için müşterek durumdadır. Çünkü hakkı bilmekte müslüman ve kâfirin hepsi ortakdır (Mâtürîdî, 2004-2010: 5/133; 7/ 54).

Mâtürîdî'ye göre dalâlet sapkınlık, şaşırma, kaybolma ve helak manasına gelir (Mâtürîdî, 2004-2010: 7/458). Bu anlamda dalâlet ve idlâl de tıpkı hidayet gibi ilahî bir fiil olup Allah'ın bu fiili kulda yaratmasıdır. Allah'ın kulunu dalâlete düşürmesi (idlâli) kulun o fiili dilemesi neticesinde gönüllerin hidâyete karşı daraltılması ve iman ile itaatin meşakkatli gösterilmesidir (Yüksel, 1986: 96-97; Yavuz, 1993: 8/430). Öte yandan Allah'ın sapıklık ve dalalet fiillerini yaratması, sapıklığı ve dalaleti tercih edeceğini bildiği için kâfire yardımda bulunmayı terk etmesi anlamına da gelmektedir (Mâtürîdî, 2004-2010: 5/303). Bu açıdan bakıldığında Mâtürîdî için Allah'ın kulunu sapkınlığı ile baş başa bırakması, ona hidâyet konusunda yardım etmemesi o kulun bunu gerekçe göstererek "Sen beni saptırdın" diye bir mazeret de ileri süremez. Çünkü Allah o kulun sapıklığı tercih edeceğini daha önceden bildiği için onu saptırmış, yani ona tercih etmiş olduğu yolu açarak onu kendi haline bırakmıştır. Bu bakımdan sapıklığı tercih eden bir kimse bu sapıklığına Allah'ın iradesi, kaza ve kaderinin sebep olduğunu iddia edemez. Çünkü o kimse bu sapıklığı kendi iradesiyle tercih etmiş, Allah da onun bu tercihinin göre sapıklığı o kulda yaratmıştır. Burada herhangi bir cebir ve zorlama yoktur. Yani Allah kaza ve kaderine yazdığı için o kimse sapıklığı tercih etmiş değildir. Aksine kendi arzu ettiği ve istediği için Allah bunu yapmıştır. Dolayısıyla sapıtan bir kimsenin böyle bir gerekçe göstermeye hakkı yoktur (Mâtürîdî, 2004-2010: 13/208-209). Buna göre Allah, dalâleti tercih edeceğini bildiği kimsede o fiili yaratmakta; hidayet fiilini tercih edeceğini bildiği kimsede de o fiili yaratmaktadır (Mâtürîdî, 2004-2010: 6/76).

Diğer taraftan Mâtürîdî'ye göre insanların hidâyete ve dalâleti seçmelerinde Allah'ın herhangi bir zorlaması (cebr) asla söz konusu değildir. Zira Allah, hidâyete ve dalâleti kulun tercihinin göre yaratmaktadır (Mâtürîdî, 2004-2010: 2/179). Bu bakımdan Allah'ın dilediğini sapkınlık içinde bırakması ve doğru yoldan saptırmasını sapkınlığı tercih edeceğini bildiği kişiyi saptırması; dilediğini doğru yola iletmesi ve dalâletten hidâyete götürmesini de doğru yolu tercih edeceğini bildiği kişiyi doğru yola iletmesi şeklinde anlamak gerekir (Mâtürîdî, 2004-2010: 12/18). Mâtürîdî, bu görüşünü "*İnkâr edenleri ve zalimleri Allah şüphesiz bağışlamaz, onları içinde temelli ve ebediyyen kalacakları cehennem yolundan başka bir yola erdirtmez. Bu, Allah'a kolaydır.*" (Nisâ 4/169) ayetiyle temellendirmeye çalışır. Ona göre bu ayette Allah'ın kendi iradeleri ile sapıklığı tercih edenlere hidayet nasip etmeyeceği ifade edilmektedir (Mâtürîdî, 2004-2010: 2/353). Yine benzer şekilde "*Allah'ın saptırıldığını doğru yola getirmek mi istiyorsunuz?*" (Nissâ 4/88) ayetini de bu bağlamda yorumlayan Mâtürîdî, ayette Allah'ın sapkınlık küfrü tercih etmeleri sebebiyle hidâyete ermeyeceklerini daha önceden bildiği için kendilerini hidâyete ulaştırmayacağı bildirilmektedir (Mâtürîdî, 2004-2010: 3/373. Ayrıca bk.8/186). Dolayısıyla Mâtürîdî'ye göre Allah, dalâleti tercih edeceğini bildiği kimseyi dalâlete sevk etmiş, hidâyete tercih edeceğini bildiği kimseyi de hidâyete ulaştırmıştır. Buna göre Allah'ın bir kimse için hidâyete ya da dalâleti istemesi o kimsenin isteğine göre şekillenmektedir. Buna ilaveten Allah'ın hidâyete ya da dalâleti irade etmesi kulun tercihinin göre yaratması anlamına geldiğini ifade eden Mâtürîdî, dalâleti yolunu tercih

eden kimse için dalâlet fiilini; hidâyet yolunu tercih eden için de hidâyet fiilini yarattığını söylemektedir. Bu bakımdan ona göre Allah, fasıktan başkasını dalâlete sevk etmez (Mâtürîdî, 2004-2010: 1/65-66. Ayrıca bkz. 2/12). Diğer taraftan Mâtürîdî'ye göre “*Sen onları hidayete çağırırsan da artık ebediyen hidayete eremeyecekler.*” (Kehf 18/57) ayetinden hareketle Allah'ın kafirlerin hidâyetine ulaşmalarını engellediği yada bu konuda ilahî bir cebir ve zorlamanın olduğu iddia edilemez. Çünkü bu ayet Allah'ın asla iman etmeyeceklerini bildiği belirli kimseleri kastetmekte olup, bütün kâfirleri kapsamamaktadır. Zira kâfirlerden iman edenler vardır (Mâtürîdî, 2004-2010: 9/78). Dolayısıyla bu hidâyet ve dalâlet konusunda şayet Allah'ın bir zorlaması söz konusu olsaydı insanların tamamı iman eder, inkâr edemezlerdi. Halbuki insanlardan bir kısmı, kendi iradeleriyle iman etmiş, geri kalanı ise yine kendi iradeleriyle Allah'ın dininden yüz çevirmiştir. Mâtürîdî, bu görüşünü “Allah dileseydi, elbette onları hidayet üzerinde toplayıp birleştirirdi.” (En'âm 6/35); “*Rabbin dileseydi, yeryüzündeki (insanların) hepsi de toptan iman ederlerdi.*” (Yûnus 10/99); “*Dileseydik herkesi doğru yola iletirdik!*” (Secde 32/13); “Allah dileseydi onları elbette (aynı inançta) tek bir ümmet yapardı.” (Şûrâ 42/8) ayetleriyle temellendirir. Mâtürîdî, bu tür ayetlerden hareketle Allah'ın her şeye kadir olduğunu, şayet bütün insanların hidayetini dileseydi onları iman etmeye zorlayıp onlara galip geleceğini, dolayısıyla onların hepsini hidayet üzerine toplayacağını söyler. Fakat Allah'ın böyle davranmasının bir zorlama ve cebir olacağını, cebren ve zorla varılan hidayetin ise hidayet olmadığını, ancak insanın kendi tercihi ile benimsediği hidayetin geçerli olduğunu ifade eder. Ayrıca baskı ve zorlama ile yapılan imanın da geçerli olmadığını, çünkü baskı ve cebir altındaki kulun yaptığı işte kendi irade ve tercihin bulunmadığını belirtir. İşte bu yüzden Mâtürîdî'ye göre Allah, insanları bu konuda özgür bırakarak kendi tercihlerini murat etmiş, yapacakları tercihlerine göre fiillerini yaratmış; onlardan küfrü hidayete tercih edeceklerini bildiği kimseler için dalâleti, hidayeti küfre tercih edeceklerini bildiği için de hidayeti yaratmıştır. Bu bakımdan mezkûr ayetlerde Allah, insanlar için cebren ve zorla yapılan bir iman istemediği, ancak kendi tercihi ile seçeceğini bildiği kişi için imanı dilediği belirtilmiştir (Mâtürîdî, 2004-2010: 8/185-186; 13/167). Dolayısıyla Allah, inkârı seçen ve bunda inatçılık eden kimseyi hidâyetine ulaştırmaz. Bu kimseler, bu durumlarından vazgeçer, imanı tercih ederlerse işte o zaman onları hidayetine ulaştırır. Buna mukabil imanı tercih eden kimseyi ise hidâyetine ulaştırır. “*...Ama yaptıklarının ardından tövbe edip kendilerini düzeltenler başka; çünkü Allah çok bağışlayıcı ve merhametlidir.*” (Âl-i İmrân 3/89) ayetinde bu duruma dikkat çekilmiş, inkârından dönüp iman edeceğini bildiği kişilere hidayeti nasip edeceğini bildirmiştir. Dolayısıyla Allah tövbe edip hallerini düzeltenlere hidayeti nasip eder, onları bağışlar (Mâtürîdî, 2004-2010: 2/353).

Görüldüğü üzere Mâtürîdî, hidâyet ve dalâlete sevk etmek ile ilgili ayetleri yorumlarken üzerinde durduğu temel husus, bu fiillerin kulun tercihinin göre Allah tarafından yaratıldığı, fakat bu durumun kulun irade ve seçimini dolayısıyla sorumluluğunu ortadan kaldırmadığıdır. İmanın Allah'ın hidâyeti ve tevfiğiyle gerçekleştiğini ifade eden Ebü'l-Muîn en-Nesefî, Cebriyye'nin “Kul, kendisi için ezelde yazıldığı gibi, iman ya da inkâr etmeye mecburdur” temel görüşü ile Mu'tezile'nin “İman ve küfür kulun sadece kendi kazanımından ibarettir, kul

kendi fiillerini gerçekleştirmede Allah'ın yardımına muhtaç değildir. Çünkü o, fiili yapmadan önce bizzat fiili yapma potansiyeline (kesb) sahiptir.” şeklindeki temel prensiplerinin yanlış ve tutarsız olduğunu söyler. Kendi görüşünü ise özetle şöyle açıklar: “Hidâyeti verme Allah'tan, onu isteme ve doğru yola ulaşma ise kul tarafındandır. Başarıya ulaştırma (tevfik) Allah'tan, niyet, azim ve gayret kul tarafından, ikram ve ihsan Allah'tan, verilen bu nimet ve ikramları kabul etmek kuldandır.” (Nesefî, 2000: 66-67) Ona göre kul, fiil yapmaya zorlanmadığı gibi, seçme özgürlüğüne sahip olup, fiili yapma potansiyeli de kendisinde mevcuttur. Bu yüzden cezayı hak etmiştir (Nesefî, 2000: 69). Kula fiili işleme gücü ve potansiyeli vermek Allah'tan, o fiili gerçekleştirmek amacıyla, gayret ve azim göstermek kuldandır. Kuldan bir gayret bulununca, Allah'tan kendisine o fiille beraber kuvvet ve istitaat verilir. Böylece kul, ödül ve cezayı kendi fiiliyle hak etmiş olur. İmanın lütfedilmesi Allah'tan, onu kabul etme kuldan, hidayet ve hakkı bildirme Allah'tan, hidayete erme ve marifete yönelme kuldandır. Kulda niyet ve eyleme yönelme meyli bulunursa, Allah'ın yardımıyla, niyet ve azmiyle yoluna devam eder. Kul gayreti ile azaba veya sevaba hak kazanır (Nesefî, 2000: 78-79).

Pezdevî'ye göre Allah'ın dalâlete bırakması, dalâlet fiilini yaratmasıdır (Pezdevî, 1994: 139). “O, dilediğini saptırır, dilediğini doğru yola erıştırir.”, “Allah'ın saptırdığını yola getirecek yoktur.” ayetler, Mu'tezile'nin salah iddialarının aksine Allah'ın kullarını saptırdığını dolayısıyla kullarının faydasına olmayan şeyi yapabildiğini göstermektedir. Fakat Allah'ın bunları yapması kulların tercihlerine bağlıdır. Dolayısıyla dalâleti yaratan Allah, onu kendisine mal eden kuldur Mu'tezile'nin “Allah'ın saptırması insanı sapık olarak bulmasıdır. Yani sapıklık, dalalet insanın kendindedir, kendi fiilidir” şeklindeki görüşleri de isabetli değildir. Çünkü “O, dilediğini saptırır ...” ayetini “Allah, dilediğini sapık olarak bulur”, şeklinde yorumlamak doğru değildir. Allah, saptırmadıkça onu sapık olarak bulmaz (Pezdevî, 1994: 181-182). Pezdevî'ye göre insanların seçimi olmaksızın Allah'ın onlarda imanı yaratmasıyla bir inanç hasıl olmaz. Buna iman da denmez. Çünkü bu tür iman zorla ve cebren olmuştur. Bu yüzden Allah, kâfirlerin inkâr etmelerini değil imanı etmelerini istemiş, ancak bu konuda onları özgür bırakmış, onlar da kendi ihtiyarlarını ve cüz'i iradelerini kullanarak küfür etmişlerdir. Bu nedenle onlar bu yaptıklarından dolayı Allah katında sorumludurlar (Pezdevî, 1994: 70)

Sâbûnî'ye göre Allah'ın hidâyete erdirmesi demek kulun bunu seçmesi sonucunda nefsinde hidâyeti ve doğru yola girmeyi yaratması; Allah'ın saptırması (idlâl) da kulun bunu seçmesi durumunda onda sapıklığı (dalâleti) meydana getirmesi demektir. Konuyla ilgili Mu'tezile'nin görüşlerine de yer veren Sâbûnî, onların “Allah'ın hidâyeti doğru yolu göstermesi demektir, saptırması ise kula sapık demesi veya kul kendi nefsinde sapıklığı yarattığı zaman onun sapıklığına hükmetmesi demektir” şeklindeki görüşlerini isabetsiz bulur. Bu konuda Ehl-i Sünnet'in görüşünün daha isabetli olduğunu söyler. Bu görüşünü de “Muhakkak ki sen her sevdiğin (istediğin) kimseyi hidâyete erdiremezsin” (Kasas 28/56) ayetini delil gösterir. Ona göre şayet hidâyet doğru yolu göstermek manasında olsaydı onun Peygamber efendimizden nefyedilmesi doğru olmazdı, zira o, sevdiğine de sevmediğine de doğru yolu göstermiş,

hidâyeti açıklamıştır. Öte yandan Allah “Dilediğini saptırır, dilediğine de hidâyet verir.” (Fâtır 38/8) buyurmaktadır. Eğer hidâyetin mânâsı doğru yolu açıklamaktan ibaret olsaydı bu ayette zikredilen şıklar (dilediğine sapıklık, dilediğine hidâyet) tahakkuk etmezdi. Çünkü Allah’ın doğru yolu açıklaması herkes için geçerlidir. Yine Mu‘tezile’nin iddia ettiği gibi Allah’ın saptırması “kula sapık demek”ten ibaret olsaydı ayette işaret edildiği üzere ilâhî irâde ile değil, kulun iradesiyle kayıtlanmış olurdu, çünkü bu anlayışa göre sapıklık kulun kasıd ve irâdesine bağlı olmaktadır (Sâbûnî, 2005: 157).

Netice olarak Mâtürîdîlere göre hidâyet ve dalâlet insanların kendi özgür irade ve tercihlerine bağlıdır. Allah bütün insanlara doğru ile yanlışın birbirinden ayıracak kabiliyette yaratmış, bu konuda onları özgür kılmıştır. Çünkü Allah insanlara doğru ile yanlış, hak ile batılı göstermeden ve tercih hakkı tanımadan onları hidâyete ve dalâlete sevk etmiş olsaydı peygamber ve kitap göndermenin hiçbir bir anlamı kalmaz, ceza ve mükâfatın makul bir açıklaması da söz konusu olmazdı. İşte bu yüzden Allah insanlara hidâyete ermede yardım olmak için iyi ve kötü, faydalı ve zararlı, hayır ve şer olanları açıklayarak doğru yolu gösteren birçok peygamber ve kitap da göndermiştir. Bu nedenle insanları yapıp etmelerinden sorumlu tutmuştur.

Mâtürîdîler bu açıklamaları dikkate alındığında onların da tıpkı Eş‘arîler gibi insana ait fiiller de dahil kainattaki bütün varlıkların Allah tarafından yaratıldığı temel görüşünden hareket ettikleri ve hidâyet ve dalâletin Allah’ın irade, kudret ve yaratmasıyla gerçekleştiğini ilke olarak benimsedikleri anlaşılmaktadır. Öte yandan Mu‘tezile’nin “hidâyet, beyan etmektir” şeklindeki görüşlerinin isabetli olmadığını çeşitli yönlerden göstermeye çalıştıkları anlaşılmaktadır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME:

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşıldığı üzere Cebriyye, hidâyet ve dalâleti sadece Allah’ın irade ve takdire bağlı olduğunu ve bu konuda kulun hiçbir etkisi ve rolünün bulunmadığını iddia etmişlerdir. Mu‘tezile ve Şîa ise konuya irade özgürlüğü perspektifinden yaklaşmış, insanın kendi fiillerini özgür iradesiyle yaptığını vurgulamak için cebri düşüncenin yanı sıra Ehl-i Sünnet’in “hidâyet ve dalâlet Allah tarafından kulda yaratılır” şeklindeki görüşlerini de hem insan iradesi ve özgürlüğünü kısıtladığı hem de cezâ-mükâfat mantığına aykırı olduğu gerekçesiyle reddetmişlerdir. Bu bağlamda onlar, kulun sorumluluğuna dikkat çekmişler, özellikle kötü davranışlarından ötürü cezaya maruz kalacak olan kişinin sorumluluğunu temellendirebilmek için onun irade ve davranış hürriyetine sahip bulunduğunu ispat etmeye gayret etmişlerdir. Hidâyeti ve dalâleti ağırlıklı olarak kula nisbet ederek, bu konuda kulun sorumluluğuna dikkat çekmişlerdir (Yavuz, 1998: 17/475-476). Dolayısıyla Mu‘tezile kulların fiilleri konusundaki genel yaklaşımını bu konuda da sürdürmüş, hidâyeti Allah’ın yol göstericiliği, dalâleti ise kulun bu şekilde isimlendirilmesi olarak değerlendirerek kötü bir fiil olan dalâleti O’na izafe etmekten kaçınmıştır (Yılmaz, 2017: 277). Buna karşılık ilahî sıfatları sınırlandırmaktan endişe eden Ehl-i Sünnet âlimleri ise Allah’ın ilim, kudret ve iradesini hâkim kılmak için hidâyeti ve dalâleti Allah’a nisbet etmeyi tercih ederek insanın ilahî yardıma olan ihtiyacını ön plana çıkarmışlardır (Yavuz, 1998: 17/475-476). Bu çerçevede

meseleyi Allah'ın yaratıcılığı yönünden ele alan Sünnî âlimler, Mu'tezile'nin genel olarak "hidâyeti doğru yolu gösterip açıklama, dalâleti de kulu sapık diye adlandırma" şeklindeki görüşlerini doğru bulmayarak eleştirmişlerdir.

Sünnî âlimlere göre Mu'tezile'nin dediği gibi "hidâyet Allah'ın kula doğru yolu gösterme ve açıklama" manasında olsaydı (bkz. Kâdî Abdülcebâr, 1185: 2/546-547) hidâyetin Hz. Muhammed'den nefyedilmesi doğru olmayacağı gibi Allah'ın, Hz. Muhammed'e "*Sen sevdiğini hidâyete erdiremezsin; bilakis, Allah dilediğine hidâyet verir ve hidâyete girecek olanları en iyi O bilir.*" (Kasas 28/56) ifadesinin de bir anlamı olmazdı. Halbuki Hz. Muhammed sevdiği ve sevmediği herkese doğru yolu (hidâyeti) açıklamış ve göstermiştir. Yine Kur'an'da, "*Dilediğini saptırır, dilediğine de hidâyet verir.*" (Fâtır 35/8) buyurmaktadır. Eğer hidâyetin manası doğru yolu açıklamaktan ibaret olsaydı ayette zikredilen şıklar (dilediğine sapıklık, dilediğine hidâyet) gerçekleşmezdi, çünkü yüce Allah'ın doğru yolu açıklaması her kes için geçerlidir (Nesefî, 2012: 338; Sâbûnî, 2005: 157). Kaldı ki mezkûr âyette (Kasas 28/56) kulların hidâyeti seçmeleri için kendilerine herhangi bir zorlama da söz konusu değildir. Bir diğer ifadeyle Allah kulda imanı yarattığı için kul mü'min olmuş değildir. Aksine o kul hidâyeti istediği için Allah onda doğru yola girme fiilini yaratmıştır. Bu nedenle mezkûr âyet, Mu'tezile'nin aleyhine bir delildir. Çünkü onlara göre hidâyet beyan açıklamaktan ibarettir. Bu anlamıyla tüm insanların hidâyette olması gerekir. Halbuki durum böyle değildir. Dolayısıyla bazı kulların hidâyete ermeme sebepleri, kendi kötü tercihlerinden dolaydır. Bu da gösteriyor ki, beyanın açıklamanın ötesinde olan şey, aslında hidâyet diye isimlendirilenlerdir. Bu nedenle Allah'ın kullarını doğruya ulaştırması, onlarda hidâyeti yaratması, buna dair muvaffakiyeti ve kudreti vermesi ve sağlaması şeklinde anlaşılmalıdır (Nesefî, 2006: 3/348). Dalâlete gelince, Mu'tezile'nin bu konuda da hataya düştüklerini ifade Sünnî âlimler, onların görüşlerini lügat ve mana olmak üzere iki açıdan eleştirmişlerdir. Sünnîlere göre lügat açısından, başkasını "sapık/dâl" diye isimlendirilen ya da ona "sapıklık/dalâlet" izafe eden kimse için "onu sapık buldu" denilir, "onu saptırdı" denilmez (Bağdâdî, 1928: 141. Ayrıca bkz. Eş'arî, 1994: 145-146). Kaldı ki Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi Allah'ın dalâleti kula "sapık" demekten ibaret olsaydı mezkûr ayette zikredildiği üzere dalâlet ilahî iradeye değil, kulun iradesine bağlanmış olurdu. Çünkü bu anlayışa göre sapıklık kulun kasıd ve iradesine bağlı olmaktadır. Halbuki hakikatte dalâleti yaratan Allah'tır, isteğine göre onu seçip alan insandır. Dolayısıyla hidâyet Allah'ın kulda doğru yolu bulma, dalâlet de kulda doğru yoldan sapma fiilini yaratmasıdır. Hidâyet ve dalâlet fiillerinin Allah'a izafe edilmesi yaratma, insana izafesi edilmesi ise seçme yönündendir (Sâbûnî, 2005: 157). Mana açısından ise, Allah'ın saptırması, Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi isim koyma veya hüküm verme manasında olsaydı, Hz. Peygamber'in kâfirleri saptırdığını söylemek gerekirdi. Çünkü o, onlara "sapıklar" ismini vermiş, onların sapık olduklarına hükmetmiştir. Yine aynı şekilde kâfirlerin ve şeytanların da, müminleri ve peygamberleri saptırdıklarını demek gerekirdi. Zira onlar, kâfirlere ve şeytanlara "sapıklar" ismini vermişlerdi. Öte yandan Allah'ın saptırmasını "ceza vermek" şeklinde de yorumlanamaz. Aksi takdirde zina, hırsızlık, katl, iftira ve içki içme gibi günahları işleyenlere ceza uygulayan kimsenin onları saptırmış olması gerekirdi.

Çünkü o, günahkârları sapıklık ve fasıklıklarına karşı cezalandırmıştır (Eş'arî, 1994: 145; Bağdâdî, 1928: 141-142).

Bu bilgilerden anlaşılıyor ki Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet'in çoğunluğu insanların hidâyeti ve dalâleti seçmelerinde irade ve davranışlarının az ya da çok etkili olduğu hususunda birleştikleri görülmektedir (Yavuz, 1993: 8/430). Bu durum özellikle Mu'tezile ile Mâtürîdîler arasında bariz bir şekilde görülmektedir. Çünkü insanın fiillerinin bizzat insan tarafından gerçekleştirildiğini, fiillerin gerçek failinin ve yaratıcısının insan olduğunu savunan Mu'tezile, hidayet ve dalaletin, insan açısından ele alındığında, insanın kendi tercihi, kendi fiili ve kendi yaratması anlamına; Allah açısından ele alındığında ise, yol gösterme, sebep ortaya koyma ve isimlendirme anlamına geldiğini öngörmektedir. Mâtürîdî yaklaşıma göre insanın hidayet ve dalalet fiillerini işlemesi, arzu, irade ve karar açısından insana; yaratma açısından da Allah'a aittir. Her iki yaklaşımda da insanın özgürlüğü ve sorumluluğu konusunda tamamen veya kısmen bir kaygı taşınmaktadır. Eş'arî yaklaşım ise, Allah'ın mutlak ilmini, mutlak iradesini ve mutlak kudretini kurtarmak adına insanın özgürlüğünden vazgeçmektedir (Ay, 2009: 248). Nitekim Eş'ariyye'nin kulun irade özgürlüğü konusundaki görüşlerine bakıldığında her ne kadar Mâtürîdiyye'nin görüşüne benzer olsa da, daha çok cebri düşünceye yakın olduğu anlaşılmaktadır. Kaynaklarda da bu yakınlık sebebiyle, Eş'arî görüş "cebr-i mutavassıt" olarak nitelendirilmiştir. Çünkü onlara göre, insanda bulunan cüz'î irade, Allah tarafından yaratılmıştır ve bu nedenle ilahî iradeye bağlıdır. Bu görüşleri nedeniyle Eş'arîler, ikinci derecede bir cebre düşmekle itham edilmiş, hatta onların bu cebirci yaklaşımı Mâtürîdî âlimleri tarafından da eleştirilmiştir. Mâtürîdîler, Eş'arîlerin aksine cüz'î iradenin yaratılmadığı kanaatindedir. Allah, bu iradeyi mutlak anlamda kulun tasarrufuna bırakmıştır. Bu nedenle kul, kendi fiillerini işlemeye özgürdür, ilahî cebr (baskı ve zorlama) altında değildir (Mâtürîdî, 2009: 409-413; Eş'arî, 2000: 31-35, 43 vd.; Karagöz, 2017: 237-242). Nitekim İmam Eş'arî'nin hidâyet ve dalâlet ile ilgili görüşlerine baktığımızda, hidâyeti ve dalâleti yaratma açısından ele aldığı anlaşılmaktadır. Eş'arî'nin "hidâyet, sadece müminler için yaratılmış olup, kâfirler için yaratılmamıştır" şeklindeki görüşü (bkz. Eş'arî, 2006: 154; a.mlf., 1994: 145-146) insanın sorumluluğu açısından ne derece isabetli olduğu tartışmaya açık bir konudur. Zira bu anlayıştan kendisi için hidâyet takdir edilenin, hidâyete ermekten başka bir alternatifinin olmadığı, dalâlet yazılan kimse için de bundan kurtulmasının mümkün olmadığı gibi bir sonuç çıkmaktadır. Halbuki konuyla ilgili "*Allah dilediğini hidâyete erdirir, dilediğini saptırır*" (bkz. İbrahîm 14/ 3-4; Nahl 16/93, Fâtır 35/8, Muddesir 74/31) şeklinde geçen ayetler, bir bütün olarak incelendiğinde Allah'ın, hidâyet ve dalâleti keyfi olarak değil, insanın yapıp ettiklerinin bir sonucu olarak yarattığı anlaşılmaktadır. Buna ek olarak Eş'arî'nin "Allah, kendisini kabul etmeyen kâfirlere hidâyet etmez. O'nun hidâyeti kendisini kabul eden müminlere yöneliktir" şeklindeki iddiasından da "Allah'ın iradesi kulların iradesine bağlıdır" gibi bir sonucu da içermektedir. Hâlbuki genel olarak Eş'arî anlayışa göre kulun iradesi Allah'ın iradesine tabidir. Öte yandan yine Eş'arî'nin, Allah, kâfirleri hidâyete erdirmediği için onların hidâyete eremeyeceğini söylemesiyle, zaten imanı kabul etmiş mümin için hidâyetin yaratıldığını söylemesi de bir çelişki olarak görünmektedir.

Çünkü Bakara 2/264, Âl-i İmrân 3/86 ve Yûnus 10/25 ayetlerden Allah kâfirin küfrünü yarattığı için onun kâfir olduğu sonucuna varmak mümkün değildir. Aksine bu ayetlerden Allah'ın hidâyet etmeyişi, kâfirin küfrü tercih ettikten sonra olduğu sonucu çıkmaktadır. Onun bu tavrı, üzerinde hiçbir sınırlama kabul etmediği mutlak ilahî irade ve kudret anlayışının bir sonucu olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu açıklamalardan Eş'arî'nin hidâyet ve dalâlet karşısında insanın sorumluluğu, özgürlüğü ve etkinliğinin ne olduğu tam olarak açıklığa kavuşmamış olduğu anlaşılmaktadır.⁶ Bu nedenle Mâtürîdîler, Eş'arî'nin, cebr-i mutavassıtı savunduğunu ifade etmişler ve bunu şu şekilde açıklamışlardır: "Eş'arî, cebr-i mutavassıtı savunmuştur. Yani kulun fiilleri, zorunlu değil, kendi ihtiyarı (seçimi) ile gerçekleşir. Fakat kulun bu ihtiyarı, kulda bizzat Allah tarafından cebrî ve zorunlu olarak yaratılmış. O halde bizler fiillerimizde muhtar, ihtiyarımızda ise zorunluyuz. İşte cebr-i mutavassıtın manası budur." Mâtürîdîlere göre Eş'arî'nin bu anlayışı, Selef'in "ne cebrî ne de tefvîz var" şeklindeki görüşüne aykırıdır. Çünkü Eş'arî'nin görüşüyle, Cebriyye'nin cebr-i mahz (mutlak cebr) arasında bir fark yoktur. Kaldı ki kulda tesiri olmayan bir kudretin ne faydası olabilir ki? Yine aynı şekilde ki kulda zorunlu olan ihtiyarın var olmasında da ne tür bir fayda olabilir ki? Bu bakımdan Eş'arîlerin "kulun kudret ve iradesinin fiile tesiri olamayacağı" şeklindeki görüşleri de tutarsız ve geçersizdir. Öte yandan cüz-i iradenin sonradan yaratılmış olduğuna dair Eş'arîlerin görüşlerini de tutarsız bulan ve eleştiren Mâtürîdîler, cüz-i iradenin hariçte bir varlığa sahip olmadığını, bu nedenle yaratmaya muhtaç olmadığı gibi yaratılmış (mahlûk) da olamayacağını söylerler. Çünkü yaratmak, yok olanı varlığa getirmektir. Halbuki bu iradenin hariçte varlığı yok ki yaratılmış olsun (Birgivi, 2011:199-201). Dolayısıyla Mâtürîdîlere göre kulun bütün fiillerinin yaratıcısı Allah'tır. O'nun ezeli ilmiyle önceden kulların ne yapacağını bilmesi, takdir etmesi ve yaratmasının cebrî düşünceyle hiçbir ilgisi yoktur. Çünkü kul, Allah tarafından kendilerine verilmiş olan cüz'î ve küllî (kalbî) iradeye sahiptir. Allah katında sorumlu tutulması da bu iradeye sahip olması sebebiyledir. Dolayısıyla insanın hidâyet, itaat veya dalâlet, isyan şeklinde sergileyeceği davranışındaki Allah'ın müdahalesi, kişinin iradesine, seçimine ve tercihine göre şekillenmektedir. Bu bakımdan kul, bir fiili kendi iradesi ile seçip, tercih eder (kesb), Allah da bu tercihe uygun olarak o fiili yaratır (halk). İşte Allah katında kulun cezalandırılması veya mükâfatlandırılması şeklinde sorumlu tutulması, ilahî bir baskı (cebr) altında kalmadan iradesini hidâyete, hayra veya dalâlete, şerre yönlendirmesi ve bunlardan birini özgür iradesiyle kesb etmesi sebebiyledir.

KAYNAKÇA

Abdülbâkî, M. F. (1990). *el-Mu'cemu'l-Mufehres li elfâzi'l-Kur'ani'l-Kerîm*. İstanbul: Çağrı Yayınları.

Aköz, H. (2000). *Kur'an'da Allah-Kul İlişkisi*. İstanbul: Seriyeye Yayınları.

Altındaş, R. (2015). Hidâyet ve Dalâlet. *Kelam El Kitabı*. (Ed. Ş. A. Düzgün). Ankara: Grafiker Yay., ss. 417-424.

⁶ Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Yılmaz, 2017: 275-277; Arpakuş, ts.: 18-20.

- Altıntaş, R. (1995). *Kur'an'da Hidâyet ve Dalâlet*. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Arpakuş, H. (ts). *İslam İnanç Esasları*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Arslan, H. ve M. Bozkurt. (2015): *Sistemik Kelam*. Ankara: TDV Yay.
- Ateş, S. (1997). *Kur'an Ansiklopedisi*. İstanbul: Kuba Yayınları.
- Ay, M. (2009). İnsan ve Fiilleri. *Sistemik Kelam*. (Ed. A. Akbulut). Ankara: ANKUZEM Yay., ss. 220-259.
- Bağdâdî, A. (1928). *Kitâbu Usûli'd-Dîn*. İstanbul: Dâru Sâdır.
- Bağdâdî, A. *el-Fark Beyne'l-Fırak*. (Nşr. M. M. Abdülhamid). Kahire: Metebetü Dâri't-Türâs.
- Bâkıllânî, E. B. M. (1993). *Kitabü't-Temhîd*. (Thk. İ. A. Haydar). Beyrut: Müessesetü Kütübü's-Sekâfiyye.
- Birgivi, T. P. A. (2011). *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye's-Sîratü'l-Ahmediyye*. (Thk. M. Nazım Nedvi).Dimeşk: Dâru'l-Kalem.
- Cevherî, İ. H. (2007). *Mu'cemü's-Sihâh*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.
- Ceyhan, İ. (2013). *Mâtürîdî'de Hidâyet ve Dalâlet Bağlamında Allah-İnsan İlişkisi*. Yüksek Lisans Tezi. Malatya: İÖSBE.
- Cürcânî, S.Ş. (2003). *Kitâbü'l-Ta'rîfât*. (Thk. M. Abdurrahman). Beyrût: Dâru'n-Nefâis.
- Cüveynî, İ. H. (1995). *Kitâbü'l-İrşâd*. (Nşr. Zekeriyâ Umeyrât). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Erhas, M. H. (200). *el-Akîdetü'l-Vasıtyye ve Şerhi*. (Çev. B. Eryarsoy). İstanbul: Guraba Yay.
- Eş'arî, E. H. (2000). *Kitâbu'l-Lüma fi'r-Reddi ala Ehli'z-Zeyğive'l-Bida*. Beyrut.
- Eş'arî, E. H. (2006). *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilafu'l-Musallîn*. Beyrut: Dâru Sâdır.
- Fahreddîn er-Râzî, M. Ö. (1989). *Tefsîr-i Kebîr*. (Çev. S. Yıldırım v.dğr.). Ankara: Akçağ Yay.
- Fîruzâbâdî, M.M. (2007). *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.
- Gazzâlî, H. M. (2002). *İhyâü 'ulûmi'd-dîn*. (Çev. A. Serdaroglu). İstanbul: Bedir Yay.
- Hafizoğlu, A. (2005). *Gazali'de Hidayet ve Dalâlet Kavramları*. Yüksek Lisans Tezi. Şanlıurfa: HÜSBE. Üniversitesi
- Hanefî, E. İ. (2002). *el-Akîdetü'l-Tâviyye ve Şerhi*. (Çev. B. Eryarsoy). İstanbul: Guraba Yay.
- Izutsu, İ. (2003). *Kur'an'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar*. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Izutsu, T. (ts.). *Kur'an'da Allah ve İnsan*. (Çev. S. Ateş). İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat.
- İbn Fûrek, H. N. (2005). *Maqâlâtü's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. (Thk. Ahmed Abdurrahman). Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye.
- İbn Manzûr, C. M. (ts.). *Lisânü'l-Arab*. (Thk. Abdullah Ali el-Kebîr ve dğr.). Kahire: Dâru'l-Maârîf.

- Kâdî Abdülcebbâr, A. H. (1185). *Müteşâbihu'l-Kur'ân*. (Thk. A. Muhammed Zarzûr). Kahire: Dârü't-Türâs.
- Kâdî Abdülcebbâr, A. H. (2001). *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*. (Nşr. H. Ebû Haşim). Beyru: Dâru İhyait-Türasil-Arabiyye.
- Karagöz, N. (2017). İnsanın Fiilleri. *Kelam III*. (Ed. İsmail Şık v.dğr.). Ankara: Gece Kitaplığı, ss.209-256.
- Kılavuz, A.S. (2015). *Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Mâtürîdî, E. M. (2009). *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*. (Çev. B. Topaloğlu). Ankara: İSAM Yay.
- Mâtürîdî, E. M. (2004-2010). *Te'vîlâtü'l-Kur'an*. (Ed. B. Topaloğlu). İstanbul: Mizan Yay.
- Mutahharî, M. (1989). *İnsan ve Kader*. (Çev. F. Bostan). İstanbul: Akademi Yay.
- Müfid, M. Ş. (1993). *Tashîhu'l-i'tikadâtü'l-İmâmiyye*. (Nşr. H. Dergâhi). (Silsiletü Müellifâtî'ş-Şeyh el-Müfid içinde). Beyrut: Daru'l-Müfid.
- Namlı, T. (2001). *Ahlaki Kavramlarda Anlam Arayışı I*. Ankara: Fecr Yayınları.
- Nesefî, E. B. (2012). *Şerhu'l-'Umde*. (Nşr. A. M. İsmail). Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn. (1986). *Kitâbü't-Temhîd li Kavâidi't-Tevhîd*. (Thk. C. Hasen Ahmed). Kahire: Dar'u-Tabâatü'l-Muhammediyye.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn. (2000). *Bahru'l-Kelam*. (Thk. V. M. Salih). Dımeşk: Mektebetu Dâri'l-Farfûr.
- Râğîb el-İsfahânî, H. M. (2002). *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dârü'l-İhyâ.
- Sâbûnî, N. (2005). *Mâtürîdiyye Akaidi*. (Çev. B. Topaloğlu). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Şehristânî, M. A. (ts.). *el-Milel ve'n-Nihal*. (Nşr. M. F. Muhammed). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Tabâtabâî, M. H. (2012). *el-Mîzân*. (Çev. V. İnce). İstanbul: Kevser Yay.
- Tahânevî, M. A. (1996). *Keşşâf Istulâhâtü'l-Funûn ve'l-'Ulûm*. Beyrut: Mektebetü'l-Lübnan.
- Teftazânî, M. Ö. (1991). *Şerhu'l-Akaid*. (Haz. S. Uludağ). İstanbul: Dergah Yay.
- Teftazânî, M. Ö. (2001). *Şerhu'l-Makāsîd*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'i-İlmiyye.
- Topaloğlu, B. ve İ. Çelebi. (2010). *Kelâm Terimler Sözlüğü*. İstanbul: İSAM Yayınları.
- Yavuz, Y. Ş. (1993). Dalâlet. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yay., 8: 429-430
- Yavuz, Y. Ş. (1998). Hidâyet. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yay., 17: 473-477.
- Yılmaz, M. S. (2017). Hidâyet-Dalâlet, İman-Küfür. *Kelam III*. (Ed. İ. Şık -N. Karagöz). Ankara: Gece Kitaplığı, ss. 272-278.
- Yüksel, E. (1986). Kur'an-ı Kerim'de Hidayet ve Dalalet Anlayışı. *AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7: 87-107.
- Zebîdî, M.M. (2001). *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiru'l-Kâmûs*. Kuveyt: yy.
- Zemahşerî, M. H. (2002). *Tefsîru'l-Keşşâf*. (Thk. H. Mahmud). Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.

